

Redaktionelt forord

Hvad er religion i grunden? Og hvad har politik og religion egentlig med hinanden at gøre? I en lang periode synes disse to dele at være holdt adskilt, og religion har langt hen ad vejen været betragtet som en privatsag, mens politik derimod har været set som et offentligt anliggende. I et historisk perspektiv er religion blevet trængt tilbage og har fået en svagere placering i Danmark. Ingen tvivl om det. Men i de senere år er forholdet mellem politik og religion kommet til at spille en markant større rolle – i høj grad under indtryk af stigende indvandring af mennesker fra andre kulturer, der har andre traditioner for at håndtere forholdet mellem politik og religion. Det har i Danmark skabt en meget intens debat om, hvordan forholdet bør fortolkes på det mere principielle plan, hvordan praktiske problemer kan forstås, samt hvordan konflikter løses i hverdagen. Spørgsmålet er ikke kun aktuelt i Danmark, men også i mange andre lande. Dette temanummer om politik og religion, som er redigeret af Anders Berg-Sørensen, beskæftiger sig således med forskellige facetter af politik og religion og trækker både på erfaringer i Danmark og i udlandet.

I den første artikel interesserer *Sune Lægaard* sig for det grundlæggende spørgsmål om »det offentlige rum«, der er et flertydigt begreb, ligesom tanken om »mere« eller »mindre« religion efter forfatterens vurdering og

så mangler præcision. Denne bredere diskussion bliver sat i relation til den såkaldte »tørklædedebat« og retssystemet, hvor et særligt hedt emne har været dommernes stilling og forbuddet mod at bære tørklæder som et tegn på religiøst tilhørsforhold.

Herefter beskæftiger *Anders Berg-Sørensen* sig med et andet grundlæggende og normativt forhold. Sekularisme bringes ofte ind i debatten om religion, hvor sekularisme ses som et modpunkt til religionen, men også er et grundlag, hvorpå netop forskellige religioner kan eksistere. Artiklen diskuterer de mange forskellige og undertiden modsigelsesfyldte synspunkter inden for dette spektrum og vurderer, at sekularisme er meget vigtigt at opretholde. Det kræver dog efter *Berg-Sørensen*'s mening, at sekularismen er selvkritisk og er inkluderende og ikke ekskluderende.

Vi flytter i artiklen af *Manni Crone* blikket mod et andet varmt emne, nemlig forholdet mellem islam og terrorisme. Der argumenteres her for, at der findes mange forskellige retninger i relation til islam og mange fortolkninger af koranen. Vi bør dog undersøge den såkaldte salafisme, som er et heterogent felt, der i ringe grad har tiltrukket sig forskningens interesse. Det er artiklens synspunkt, at radikaliseringsimidt er mange ting, og at der ikke er en entydig sammenhæng mellem radikaliserings og terrorisme.

Under temaet »Politik og religion« beskæftiger *Morten Brænder* sig afslutningsvis med religion i en noget anden forstand, og udstrækker religionsbegrebet til ganske andre måder at forpligte sig på. Soldater sendes således i krig og ofres i krig for nationen og i den »gode« sags tjeneste. Dette hænger ikke sammen med den konventionelle forståelse af religion, men er dog alligevel et klassisk spørgsmål. Mere konkret ses i artiklen på de sager, som amerikanske soldater dør for.

Uden for temaet ser *Niels Mejlgaard* og *Kaare Aagaard* nærmere på dansk forskningspoli-

tik, som er det policyområde, der beskæftiger sig med at sætte rammerne for forskningen i samfundet. Der er ingen tvivl om, at denne politik har ændret sig i indeværende årti, men ændringerne peger i et utal af forskellige retninger. Ved at studere ni forskellige dimensioner af forskningspolitikken konkluderes, at forandringerne på området har været ganske diffuse og flerdimensionelle.

Martin Marcussen og Karsten Ronit
Redaktører, Økonomi & Politik

Øko
no
mi
&
Poli
tik

*Se tidsskriftets
hjemmeside på Internettet*

<http://www.djoef.dk/forlag/oekpol/>

Skal religion ud af det offentlige rum?

Sekularisme, neutralitet og upartiskhed

Sune Lægaard, Adjunkt,
Center for studier af lighed og multikulturalisme,
Københavns Universitet

I debatter om religion og politik fremsættes ofte generelle krav om »mindre religion i det offentlige rum«, der tit begrundes med en henvisning til idealer om sekularisme, neutralitet eller upartiskhed. Artiklen skelner først mellem tre forskellige betydninger af, hvad der overordnet kan forstås ved »offentligt rum«, og diskuterer dernæst de flertydige ideer om sekularisme og neutralitet, som kravet om mindre religion ofte begrundes ud fra. Artiklen tager derpå den aktuelle danske debat om, hvorvidt muslimske tørklæder kan tillades i offentlige embeder op som eksempel på spørgsmålet om religion i offentlige rum, med særlig fokus på regeringens nylige forslag om at forbyde dommere at vise religiøse symboler. Det analyseres, hvordan neutralitet og upartiskhed kan forstås i denne sammenhæng, og der argumenteres for, at det ikke følger af de relevante versioner af disse krav, at dommere ikke bør bære muslimske tørklæder.

I danske debatter om religion og politik fremsættes ofte generelle krav om »mindre religion i det offentlige rum« (Jarlner og Jerichow, 2005; Rasmussen, 2006; Sørlander, 2008), der tit begrundes med en henvisning til idealer om sekularisme eller neutralitet.¹ Artiklen diskuterer dels generelle formuleringer af sådanne krav, dels konkrete eksempler på dem i den aktuelle danske debat om, hvorvidt muslimske tørklæder kan tillades i

offentlige embeder, med særlig fokus på regeringens nylige forslag om at forbyde dommere at vise religiøse symboler. Artiklens spørgsmål er, hvordan sådanne sekularistiske krav generelt skal forstås, hvilke varianter af kravet der faktisk understøttes af begrundelsen for sekularisme, og hvorvidt sådanne varianter faktisk begrunder påbud om, at dommere fremtræder religiøst neutralt.

Artiklen skelner først mellem tre forskellige betydninger af, hvad der overordnet kan forstås ved »offentligt rum«. Hvis der skal være mindre religion i »det offentlige rum«, gør det en forskel, *hvilket* rum, der er tale om. Dernæst diskuteres det generelle begreb om sekularisme, som kravet om mindre religion ofte begrundes ud fra, der vises at kunne specificeres på mange måder. Den laïcistiske forståelse af sekularisme, kendt fra fransk republikanisme, er en radikal variant af sekularisme, der bl.a. ikke skelner mellem de forskellige betydninger af »offentligt rum«. Artiklen redegør i forlængelse heraf for den mest udbredte og plausible begrundelse for sekularisme, og argumenterer for, at den ikke støtter en laïcistisk sekularisme, men et mere begrænset krav om, at statslige institutioner

skal være neutrale. På denne baggrund behandles regeringens lovforslag om, at dommere ikke må vise religiøse symboler, og der argumenteres for, at forbudet ikke følger af kravet om statslig neutralitet. Artiklen diskuterer derfor afsluttende nogle alternative begrundelser for, hvorfor dommere bør fremtræde religiøst neutralt, men finder også dem problematiske eller mangelfulde som begrundelser for regeringens lovforslag.

Artiklen undersøger, hvad der følger af bestemte versioner af idealer om sekularisme og neutralitet. De kritiske pointer er således udtryk for en intern kritik af sekularistiske eller neutralitetsbaserede argumenter for eksklusion af religion fra offentlige rum. Med andre ord anfægter kritikken ikke sekularisme eller neutralitet som politiske idealer, men påpeger, at disse idealer ikke nødvendigvis begrundes politiske krav om eksklusion af religion fra offentlige rum. Diskussionen tager således udgangspunkt i en politikopfattelse, der godt kan siges at være rationalistisk, i den forstand at fokus er på argumenter, og hvad de faktisk begrundes.

»Det offentlige rum«

Hvis »religion skal ud af det offentlige rum«, er spørgsmålet først, *hvad* det offentlige rum er, dernæst *hvorfor* religion bør forvises fra dette rum. Man kan helt overordnet skelne mellem tre betydninger af »offentligt rum«:

1. Statslige institutioner: Her betegner »det offentlige« *staten*, forstået som udøveren af *politisk autoritet* over borgerne, og »rummet« er de *institutioner*, som udgør staten.
2. Demokratisk politik: Her betegner »det offentlige« *offentligheden* i betydningen fællesskabet af borgere i en demokratisk stat, der forholder sig til og beslutter, hvordan staten bør udøve politisk autoritet over dem. »Rummet« er her den politiske debat og beslutningsproces, dvs. en *diskursiv* frem for institutionel størrelse.

3. Civilsamfund: Her betegner »det offentlige« alle de sociale sammenhænge, der *hverken* er statslige *eller* tilhører den i streng forstand »private« sfære, herunder familielivet i hjemmet og lignende personlige og intime relationer. »Rummet« er her en *social* størrelse omfattende alt fra foreninger til markedet, altså civilsamfundet i en bred forstand.

Opdelingen er ikke nødvendigvis udtømmende eller præcis. F.eks. er det ikke klart, hvor folkeskoler hører til i dette skema. Folkeskoler er statslige institutioner, og lærere er statsansatte, men eleverne deltager ikke kun i institutionen som statsborgere, men også som private individer, og diverse sociale relationer i skolen er en vigtig del af det lokale civilsamfund. Det er muligt, at folkeskoler udgør en helt egen kategori, at de er sammensatte størrelser, eller at de burde forstås som rent statslige institutioner. Men dette er et åbent spørgsmål, og bestemte svar på det skal begrundes frem for blot forudsættes.

Sekularisme

Hvis sekularisme er grunden til, at »religion skal ud af det offentlige rum«, er spørgsmålet nu, hvad sekularisme betyder. »Sekularisme« betegner en *politisk doktrin* om adskillelse, eller en *faktisk* adskillelse, af religion og politik, eller kirke og stat. Begrebet er altså umiddelbart tvetydigt i to henseender: Dels kan det både betegne noget normativt og noget deskriptivt, dels kan adskillelsen både angå diskursive og institutionelle forhold. Den første tvetydighed er forholdsvis let håndterbar, da påstande om, at »religion skal ud af det offentlige rum«, f.eks. oplagt er normative forskrifter frem for deskriptive konstateringer. Den anden tvetydighed er mere kompliceret og interessant, da sekularismens krav om adskillelse både kan angå politiske målsætninger, institutioner og konkrete politikker (Bhargava, 2006: 639). En stat kan være sekulær i én henseende, f.eks. ved at statsinstitutioner og religiøse instituti-

oner er adskilte, men forbinde religion og politik på andre niveauer, f.eks. hvis staten støtter en bestemt trosretning eller håndhæver religiøst motiverede politikker.

Forskellige sekularismeopfattelser kræver således eksklusion af religion med hensyn til forskellige betydninger af »offentligt rum«. At tale om at en stat bør være sekulær, betyder i institutionel henseende, at der bør være en adskillelse mellem statens institutioner og religiøse institutioner, f.eks. kirker. Sekularisme som en diskursiv doktrin omhandler derimod adskillelsen af politiske og religiøse diskurser, hvilket ofte nærmere bestemt forstås som et krav om, at politikker ikke må forudsætte sandheden af bestemte religiøse synspunkter. Endelig kunne sekularisme være en doktrin om, at det civile samfund burde sekulariseres, altså at religion ikke burde spille nogen rolle i det sociale liv, hvilket ville være at udbrede den politiske doktrin til bredere samfundsspørgsmål.

Hvis man vil diskutere, om »religion skal ud af det offentlige rum«, er det vigtigt at gøre sig disse forskelle klart. Fordi sekularisme betyder forskellige ting i forskellige henseender, vil de mulige grunde til at kræve adskillelse eller eksklusion i disse forskellige henseender ofte være forskellige. For hver betydning af »det offentlige rum« kan der være forskellige grunde til, at religion eventuelt skal »ud« af dette rum, og grunde, der er relevante i én henseende, er det ikke nødvendigvis i andre.

Laïcisme

Spørgsmålet er nu, hvilken variant af sekularisme, det er interessant at tage udgangspunkt i. Denne diskussion kan med fordel begynde med det franske ideal om *laïcité*, dels fordi *laïcité* faktisk ofte påberåbes i diskussioner om religion og politik, dels fordi *laïcité* er en radikal variant, der kan danne baggrund for forståelse af mindre radikale varianter. *Laïcité* betyder direkte oversat »verdslighed« og

er en fremtrædende og historisk betydningsfuld variant af sekularisme. Men *laïcité* har samtidig en meget specifik betydning, der ikke uden videre kan overføres fra franske til danske forhold. Som politisk doktrin involverer *laïcité* flere principper (Laborde, 2008: 33-39): a) *religionsfrihed*, der kræver, at staten ikke blander sig i borgernes gudsdyrkelse, b) *religionslighed*, der kræver, at staten ikke foretrækker eller forfordeler en religion frem for en anden, c) *agnosticisme*, der kræver, at staten ikke tager parti for eller imod religion som sådan, og d) *individualisme*, der kræver, at staten kun forholder sig til borgere individuelt, ikke til grupper.

Det er af flere grunde en fejltagelse at argumentere med henvisning til *laïcité* i en dansk sammenhæng. Det er en empirisk fejltagelse deri, at den franske stat faktisk aspirerer til at være *laïque* (se dog Laborde, 2008: 66-72), hvorimod den danske stat tvært imod i Grundlovens § 4 officielt tilkendegiver, at »Den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten.« Danmark er således et eksempel på det, den engelske samfundsforsker Tariq Modood har betegnet som en »moderat sekulær« stat (Lægaard, 2008). Desuden betyder »*laïcité*« noget andet og meget mere specifikt end »verdslig«, »sekulær« eller »religiøst neutral«, idet der er yderligere aspekter af *laïcité*, der bestemmer hvordan principperne forstås i praksis. Det vigtigste aspekt, der også adskiller fransk *laïcité* fra f.eks. separationsdoktrinen i den amerikanske forfatnings *First Amendment*, er den republikanske forståelse af »det offentlige rum« og af det at være borger (Laborde, 2008: 41-42). Ifølge *laïcité* gælder de nævnte principper nemlig ikke blot for statslige institutioner i snæver forstand, men også for det offentlige rum i bredere forstand, herunder f.eks. statslige skoler, og bør endvidere være styrende for alle *borgeres* selvopfattelse og fremtræden i disse bredere offentlige sammenhænge, således at borgere selv bør afholde sig fra at age-

re eller fremtræde som tilhængere af bestemte religiøse overbevisninger uden for privat-sfæren eller religiøse forsamlinger. Officiel *laïcité* skelner med andre ord ikke mellem de tre skitserede betydninger af »det offentlige rum« og kræver religion forvist fra alle disse sammenhænge. Det er et meget vidtgående krav, der kræver tungtvejende begrundelser, da der forekommer at være relevante forskelle mellem de tre nævnte betydninger af »det offentlige rum«. Spørgsmålet er derfor nu, hvad begrundelsen for sekularisme er, og hvilken variant af sekularisme begrundelsen støtter?

Begrundelser for sekularisme

De stærkeste politiske grunde til at kræve eksklusion af religion angår »det offentlige« forstået som staten. Grunden til at kræve en adskillelse af stat og religion har med statens særlige karakter at gøre. Staten er karakteriseret ved, at den påberåber sig politisk autoritet over borgerne og hævder at besidde det legitime voldsmonopol i samfundet. Desuden er staten potentielt allestedsnærværende inden for sit territorium, og kan have afgørende indflydelse på folks liv og muligheder. Endelig hævder en demokratisk stat at besidde sin autoritet, magt og legitime indflydelse i kraft af at være repræsentant for alle de borgere, som autoriteten, magten og indflydelsen udøves over, og fordi den varetager deres interesser. Både statens natur og dens demokratiske begrundelse betyder, at det er problematisk, hvis religion indgår i statens udøvelse af eller begrundelse for sin autoritet, magt og indflydelse, når der ikke er enighed i samfundet om religiøse spørgsmål og deres mulige relevans for politik. Det har der formentlig aldrig været, men religiøs uenighed og pluralisme er et generelt og nærmest definerende træk ved moderne samfund (Rawls, 1993: 36), som blot er blevet yderligere tydeliggjort og politiseret i og med indvandringen af mennesker med åbenlyse og stærke religiøse overbevisninger forskellige fra de traditionelt set fremherskende.

Vedtagelsen af lovgivning i Folketinget ses almindeligvis som det centrale udtryk for statens politiske autoritet, magt og indflydelse. Men Folketinget er i en vis forstand ikke et centralt organ i staten, men nærmere det bindeled *mellem* staten og borgerne, der skal sikre den demokratiske legitimering *af* staten. Staten i snæver forstand består derimod af regering, administration, samt de dømmende og udøvende magter, der agerer med statens autoritet, udøver dens magt, og har den direkte indflydelse på borgernes liv. Folketingets særlige rolle i demokratisk legitimering af staten betyder, at sekularismeproblematikken udspiller sig anderledes her end i forhold til statslige institutioner i mere snæver forstand. Folketinget er på den ene side lovgivende og bestemmer som sådan, hvordan statens politiske magt skal udøves over borgerne. Af denne grund mener mange liberale – ud fra et legitimitetsprincip om at politisk magtudøvelse skal kunne accepteres af alle borgere (Rawls, 1993: 137) – at man i demokratisk politik kun bør tillade »offentlige grunde«, dvs. at alle forslag til og begrundelser for politikker, skal kunne formuleres på måder, der ikke forudsætter sekteriske politiske eller religiøse anskuelser (Rawls, 1999). På den anden side er demokratisk politik og beslutningstagning netop demokratisk i den forstand, at den skal repræsentere borgerne, der tilslutter sig og er motiverede af forskellige sekteriske opfattelser. Demokratisk legitimitet taler derfor også for, at borgernes sekteriske opfattelser bør repræsenteres i den politiske debat. Desuden er det både kunstigt og ofte umuligt at kræve, at borgerne ikke må fremsætte de grunde, der virkeligt motiverer dem, men skal omformulere deres synspunkter i den offentlige fornufts sprog (f.eks. Habermas, 2008). Der er derfor demokratiske grunde både for og imod at ekskludere religion fra demokratisk politik, som den f.eks. bedrives i Folketinget.

Men selv hvis man insisterer på, at kun »offentlige grunde« bør være tilladte i Folketin-

get, følger det ikke heraf, at sekteriske opfattelser ikke må finde udtryk i Folketinget på andre måder. Selv hvis en politiker fra Folketingets talerstol ikke må argumentere med religiøse grunde, kan vedkommende f.eks. godt bære et muslimsk tørklæde; at signalere i en politisk debat, hvad ens tro er, er ikke det samme som at appellere til denne overbevisnings sandhed som argument. Så en diskursiv sekularismedoktrin, der kræver, at love begrundes med offentlige grunde, udelukker ikke, at religion kan finde udtryk på andre måder i det offentlige rum, hvor den politiske debat og beslutningstagning finder sted.

Endvidere er kravet om offentlige grunde i sig selv både svagere og mere problematisk end ofte antaget. Kravet udelukker på den ene side ikke ikke-offentlige begrundelser for politiske forslag, hvis der bare også findes tilstrækkelige offentlige grunde. På den anden side er det slet ikke klart, hvad der tæller som offentlige grunde. I en dansk sammenhæng er kravet om offentlige grunde problematisk af den allerede nævnte grund, at staten officielt støtter en bestemt religiøs opfattelse og dennes institutionelle udtryk, Folkekirken. Derfor er »offentlige grunde« i en dansk sammenhæng enten ikke religiøst neutrale men tvært imod partiske til fordel for Lutheransk kristendom, eller også er det urimeligt at insistere på kravet om offentlige grunde over for religiøse minoriteter, når den religiøse majoritet allerede nyder fordelagtig særbehandling.

En diskursiv sekularismedoktrin er altså langt fra uproblematisk. Hermed ikke sagt, at der ikke er gode grunde til at tilstræbe efterlevelse af det liberale legitimitetsprincips krav om offentlig begrundelse af love; blot er denne ide hverken entydig i teorien eller uproblematisk i praksis. Endelig burde det stå klart, at politisk sekularisme ikke er relevant i forhold til det offentlige rum i betydningen civilsamfundet, hvis begrundelsen for sekularisme har med legitimiteten af statslig

magtudøvelse at gøre, da civilsamfundet ikke udøver statslig magt. Hermed også sagt at den nævnte begrundelse for sekularisme ikke støtter den laïcistiske variant, der ikke respekterer skellet mellem forskellige betydninger af offentligt rum, men tværtimod gør kravet til en »samvittighedsdoktrin«, der skal internaliseres af borgerne i alle slags offentlige rum (Laborde, 2008: 44-48).

Hvis man vil diskutere de stærkeste grunde til at kræve, at »religion skal ud af det offentlige rum«, er det derfor mere oplagt at se på den snævre betydning af »det offentlige rum«, nemlig de centrale statslige institutioner. I resten af denne artikel vil domstolene derfor blive taget op som et centralt eksempel på det offentlige i betydningen staten, og spørgsmålet om forholdet mellem stat og religion diskuteres i denne henseende. Dette valg af fokus skyldes, at domstolene er et af de mest centrale statslige organer, og at sekularisme er allermost påtrængende og plausibel mht. statslige institutioner. Derudover er religiøse symboler i domstolene blevet et politisk stridspunkt, idet regeringen for nylig har fremsat forslag om ændring af retsplejeloven, der påbyder dommere ikke at fremtræde på måder, der tilkendegiver religiøse tilhørsforhold (Justitsministeriet, 2008). Sekularisme i denne mere begrænsede variant formuleres ofte som et krav om »statslig neutralitet«.

Neutralitet

Neutralitet formuleres ofte som et krav, der ikke kun angår religion men borgernes personlige præferencer, »opfattelser af det gode« eller »etiske værdier« mere generelt. Selv om betegnelsen »religiøst neutral« nogle gange anvendes synonymt med »sekulær«, er neutralitet i streng forstand et mere snævert krav, der f.eks. ikke nødvendigvis omfatter laïcismens principper om religionsfrihed og individualisme. Neutralitet fremføres normalt som en betingelse for *statslig legitimitet*: Det er statens politiske autoritet og magt, der hævdes at skulle være neutral

for, at den kan begrundes over for borgerne (Rawls, 1993). For at ingen borgere med rimelighed kan forkaste statens magtudøvelse over dem, bør staten behandle alle borgere som lige, og neutralitet hævdes at være en nødvendig, men ikke nødvendigvis tilstrækkelig, betingelse for at opfylde dette krav om lige respekt.

Selv om neutralitetskravet begrundes ud fra et lighedskrav, er neutralitet ikke det samme som lighed men en måde at sikre en bestemt form for lige behandling på. Neutralitet kan betyde flere ting: At staten 1) *afholder* sig fra at blande sig, 2) sørger for, at dens magtudøvelse *påvirker* alle de opfattelser, staten skal være neutral overfor, ligeligt, 3) giver alle borgere *lige muligheder* for at forfølge deres opfattelser, eller 4) ikke *begrunder* sin magtudøvelse ud fra bestemte opfattelser. Ikke alene kan neutralitet altså betyde forskellige ting, men en stat kan også være neutral i én forstand og ikke i andre, da ingen af de fire former for neutralitet kræver det samme.

I hvilken forstand *bør* staten så være neutral for at sikre en relevant form for lige respekt? Neutralitet som afholdenhed er åbenlyst urimelig, med mindre man accepterer det anarkistiske synspunkt, at statslig autoritet i sig selv er illegitim. Neutralitet mht. konsekvenser kræver, at staten påvirker opfattelser ens, ligegyldigt om de er acceptable eller uacceptable, og er derfor både urimelig og ofte umulig. Lige muligheder er lovende, men det er uklart, hvad lige muligheder betyder – skal folk f.eks. have formelt set *de samme* muligheder, eller skal de have *lige gode* muligheder (Holtug, 2009)? – og i hvilken forstand, der er tale om neutralitetskrav. I demokratiske stater svarer neutralitet mht. begrundelser endelig til den allerede behandlede diskursive sekularismedoktrin, dvs. synspunktet at der skal være offentlige begrundelser for love og politikker. Dette er et omstridt krav (Nielsen, 2003). Men selv hvis man accepterer det, følger der faktisk ikke ret meget af

det for faktisk statslig magtudøvelse. Det kunne f.eks. være offentlige grunde for, at staten støtter Folkekirken eller tillader, at dommere bærer muslimske tørklæder, at Folkekirken sikrer »sammenhængskraften« i samfundet, eller at accept af tørklæder fremmer inklusionen af muslimer i offentlige embeder. Da disse begrundelser ikke forudsætter, at Lutheransk kristendom eller Islam er sande, er de forenelige med begrundelsesneutralitet (Holtug, 2007).

Men selv hvis man kan kræve neutralitet af staten, kan man ikke nødvendigvis kræve neutralitet af statsansatte eller statens repræsentanter. Det, der skal være neutralt, er statens *autoritet* og *magtudøvelse*, ikke de *personer*, der bemande staten. Individet kan ikke meningsfuldt kræves at være neutrale i samme forstand, som en stat kan kræves at være det. I et liberalt samfund kan man ikke kræve af individer, at de ikke opfatter bestemte religiøse trossætninger som sande; man kan kun kræve, at de ikke lader deres private overbevisninger påvirke deres offentlige myndighedsudøvelse. Spørgsmålet er derfor, hvilken form for neutralitet bestemte former for offentlig myndighedsudøvelse kræver? I det konkrete eksempel med dommere er spørgsmålet ikke, om de love, der dømmes ud fra, skal være religiøst neutrale, for selv hvis de bør være det, medfører dette ikke nødvendigvis, at dommere skal *fremstå* religiøst neutralt. Den relevante form for neutralitet må derfor være en anden end begrundelsesneutralitet, og den skal knytte sig specifikt til dommerfunktionen frem for til statslig autoritet og magtudøvelse generelt. Så spørgsmålet er, hvad der er et sagligt neutralitetskrav til dommeres embedsførelse, og om et tørklædeforbud er et nødvendigt og proportionalt middel til at sikre den relevante form for neutralitet?

Må dommere bære muslimske tørklæder?

Regeringens forslag til et forbud mod, at dommere bærer muslimske tørklæder, henvi-

ser til allerede accepterede krav om, at ingen må »handle som dommer i en sag, når der i øvrigt foreligger omstændigheder, som er egnede til at rejse tvivl om dommerens fuldstændige upartiskhed« (Justitsministeriet, 2008: 3). Ifølge domstolsstyrelsens decorumkrav og krav og forventning til personlig fremtræden skal en dommer med sin fremtoning i retten sikre, at retten fremstår værdig, uafhængig og upartisk. (Domstolsstyrelsen, 2008; Justitsministeriet, 2008: 4) Det anføres som »et centralt element i dommergerningen, at dommeren i sin judicielle virksomhed er uafhængig og upartisk, når der skal træffes afgørelse i de sager, der forelægges retten. Det opfattes utvivlsomt også som naturligt, at dommeren bestræber sig på over for sagens parter og andre, der overværer en retshandling, tillige at *fremstå* uafhængig og upartisk.« På denne baggrund anser regeringen den eksisterende retstilstand angående krav til påklædning i retten for at være »ikke fuldt ud hensigtsmæssig for så vidt angår adgangen til at bære religiøse symboler« (Justitsministeriet, 2008: 6). Derfor mener regeringen, at der er brug for lovforslagets eksplicite forbud om, at »En dommer må i retsmøder ikke fremtræde på en måde, der er egnet til at blive opfattet som en tilkendegivelse om den pågældendes eventuelle religiøse eller politiske tilhørsforhold eller om den pågældendes holdning til religiøse eller politiske spørgsmål i øvrigt« (forslaget til ny § 56, Justitsministeriet, 2008: 1). Dette udlægges i bemærkningerne som et krav om, »at dommere skal fremtræde religiøst og politisk neutralt i retsmøder« (Justitsministeriet, 2008: 7).

Lovforslaget rejser to spørgsmål: 1) I hvilken forstand er det allerede accepterede krav om, at dommere skal fremstå uafhængige og upartiske, »utvivlsomt ... naturligt« at stille; i hvilken forstand bør dommere være neutrale, uafhængige og upartiske? 2) Kræver den relevante form for neutralitet, uafhængighed og upartiskhed, at dommere fremtræder religiøst neutralt på en måde, der nødvendiggør et for-

bud mod religiøse symboler som f.eks. muslimske tørklæder?

De allerede accepterede krav til dommere omfatter to forskellige krav: a) at dommere er uafhængige og upartiske, når de træffer afgørelser; og b) at dommere *fremstår* som uafhængige og upartiske overfor sagens parter og andre tilhørere. Første krav kan forstås som rettet mod (a1) dommerens *person*, eller (a2) dommerens *afgørelse*. At dommere *som personer* skal være neutrale, er et stærkt, men også uklart, krav. Et muligt udtryk for dette krav findes i Jens-Martin Eriksen og Frederik Stjernfelts karakteristik af tørklæder i retten som »en konkurrerende uniformering«, der bør forbydes, da »individet kan ikke inkarnere to embeder på én gang.« (Eriksen og Stjernfelt, 2008: 363) Der er dog flere problemer eller mærkværdigheder i disse bemærkninger. De forudsætter, at der er tale om »uniformeringer«, og at der er tale om flere »embeder«, men tørklædet er ikke en uniformering i samme forstand som f.eks. en dommerkappe, og er ikke knyttet til et embede. Så den angivelige uforenelighed mellem at være dommer og bære tørklæde må snarere skyldes antagelsen om, at »dommeren inkarnerer et embede, der er hævet over den privatperson, der aktuelt beklæder det.« (Eriksen og Stjernfelt, 2008: 363)

På hvilken måde skal en dommer »inkarnere« sit embede? Ordet lægger op til, at dommerens *krop* på nærmest religiøs vis skal legemliggøre staten og dens autoritet. Det er dog en mærkværdig gammeldags sprogbrug, der giver mindelser om enevældens identifikation af kongens krop med staten og Thomas Hobbes' billede af suverænen som et bibelsk monster, hvis legeme udgøres af herskerens undersåtter. Det er selvfølgelig en forældet tankegang; staten er en abstrakt, upersonlig og teoretisk størrelse, der kun viser sig indirekte i form af den særlige status, bestemte personer, der indtager roller defineret af deres plads i statens institutioner, har. Dis-

se rollers autoritet og bemyndigelse er uafhængig af hvilken konkret person, der bestrider dem, og der sker ingen magisk ændring af personer, når de indtager et offentligt embede. Det er naturligvis personer, der bestrider offentlige embeder, og kravene til udførelsen af embedets funktioner må derfor angå den måde, embedet bestrides på, frem for den person – endsi­ge vedkommendes krop – der bestrider det. Et tørklædeforbud kan derfor ikke begrundes ud fra et krav om, at personen skal være neutral. Dette bekræftes af lovfor­slagets bemærkninger: »Bestemmelsen gæl­der endvidere kun, når den pågældende med­virker som dommer under retsmødet. Be­stemmelsen er naturligvis heller ikke til hin­der for, at en dommer offentligt kan bekende sig til en tro eller f.eks. kan være medlem af et politisk parti.« (Justitsministeriet, 2008: 10)

Dommeres vigtigste funktioner er at lede retsmøder og fælde domme i retssager. At lede retsmøder og træffe afgørelser er dog funktioner, som dommeren udfører i medfør af sit embede, ikke en egenskab ved domme­rens person. At dommeres *afgørelser* skal være upartiske og uafhængige betyder, at de ikke bør påvirkes af faktorer, der er irrele­vante i forhold til de relevante retsregler. Neutralitet kan altså i denne henseende for­stås som et krav om korrekt regelfølge og an­vendelse af regler på konkrete tilfælde. Om end det stadig skal specificeres nærmere, hvori procedural og domsmæssig neutralitet nærmere består, hvilket rejser en masse filo­sofiske og praktiske problemer, er neutralitet i denne forstand et selvfølgeligt krav i et rets­samfund. Men netop fordi kravet angår *pro­cedurer og afgørelser*, begrunder det ikke no­get mht. dommeres *påklædning*. Dette skel ml. den korrekte afgørelse og dommeres fremtræden fremgår bl.a. af lovforslagets be­mærkninger om, hvorfor kravet ikke bør gæl­de for særligt sagkyndige retsmedlemmer, der inddrages i S- og Handelsretten: »Jus­titsministeriet finder, at begrundelsen for det

foreslåede forbud for så vidt også gælder i forhold til sagkyndige meddommere, men heroverfor står hensynet til at kunne inddra­ge specifik faglig indsigt eller branchekund­skab, som i det enkelte tilfælde har betydning for, at der kan træffes en korrekt afgørelse i sagen. Justitsministeriet finder, at det ikke stemmer med dette hensyn at opstille be­grænsninger med hensyn til adgangen til at bære religiøst eller politisk motiveret på­klædning m.v.« (Justitsministeriet, 2008: 7-8)

Det er altså rimeligt at kræve procedural og domsmæssig neutralitet i dommeres ledelse af retsmøder og afgørelse af sager, men dette krav siger ikke noget som helst om domme­res fremtoning eller påklædning. Grunden til at kræve en bestemt fremtræden af dommere som ikke tillader, at de bærer muslimske tørklæder, kan derfor ikke have med proce­durale eller domsmæssige hensyn at gøre. Før man diskuterer, hvad grunden til at kræve en neutral fremtræden kunne være, er det dog værd at præcisere nærmere, hvad der kan for­stås ved dette krav.

Regeringens lovforslag kræver ikke, at dommere generelt og objektivt set fremtræder neutralt i alle tænkelige henseender, hvilket ville være både umuligt og urimeligt. Kravet er i stedet blot, at dommere skal fremstå på en måde, der *normalt* vil blive *opfattet* som neutral i *religiøs* og *politisk* henseende:

Bestemmelsen tager sigte på fremtræden, der alment opfattes som udtryk for at ville vise et religiøst eller politisk tilhørsforhold eller den pågældendes personlige holdning til religiøse eller politiske spørgsmål i øvrigt. Bestemmelsen omfatter ikke enhver fremtræden, som det er muligt at fortolke som en meningstil­kendegivelse om religiøse eller politiske anliggender eller som et (ubevidst) udslag af dommerens person­lige holdning til sådanne spørgsmål. Bestemmelsen omfatter alene adfærd og påklædning m.v., som er *eg­net* til at blive *opfattet* af andre som en *tilkendegivel­se* om dommerens eventuelle religiøse eller politiske tilhørsforhold eller en tilkendegivelse om den pågæl­dende dommers personlige holdning til et religiøst el-

ler politisk emne i øvrigt. Opfattelsen hos de tilstedeværende under det pågældende retsmøde eller dommerens egen bevæggrund er således ikke i sig selv afgørende for vurderingen af, om den pågældende adfærd eller påklædning er omfattet af forbudet, idet der skal være tale om synlig påklædning, udsagn eller adfærd i øvrigt, som alment opfattes som motiveret af at ville vise et bestemt religiøst tilhørsforhold m.v. eller en bestemt politisk overbevisning m.v. (Justitsministeriet, 2008: 9)

Hvad der »alment« opfattes på en bestemt måde, og hvad der rimeligvis opfattes sådan, er dog ikke nødvendigvis det samme, da almene opfattelser kan være urimelige. I tilfældet med muslimske tørklæder er der dog ingen tvivl om, at de faktisk er udtryk for et religiøst tilhørsforhold. Spørgsmålet er derfor i stedet, om det, at en dommer bærer muslimsk hovedtørklæde pga. sin religiøse overbevisning, er en *rimelig* grund til at opfatte hende som afhængig eller partisk i en for domstolens virke relevant forstand? Dette spørgsmål kan kun besvares, hvis man først overvejer, hvorfor det mere generelt kræves, at dommere fremstår på en måde, der *normalt opfattes* som uafhængig og upartisk? Dette kan ikke have noget med dommeres upartiskhed i procedural og domsmæssig henseende at gøre. Kravet er derfor kun rimeligt, hvis dommeres funktion ikke bare er at lede retsmøder og afgøre sager, og der derfor er andre relevante hensyn end korrekt afvikling af procedurer og anvendelse af retsregler. Spørgsmålet er, hvad denne yderligere funktion og de hertil knyttede hensyn kunne være?

En ofte anvendt retorisk figur i retspolitiske diskussioner er appellen til »retsfølelsen«. Den optræder ofte i debatter om straffes hårdhed, og fungerer ved at hævde (oftest udokumenteret) at befolkningens »retsfølelse« kræver en bestemt (ofte hårdere) straf for en given forbrydelse (Ryberg, 2006). Ideen synes at være, at straffe bør *stemme overens* med »retsfølelsen«. Kravet om, at dommere skal fremstå på en måde, der normalt vil opfattes som religiøst neutral, kan muligvis for-

stås som en parallel til retsfølelsesargumentet i debatter om straf: Lige som »retsfølelsen« bestemmer, hvordan dommere bør straffe, bør den almene opfattelse af dommeres fremtræden bestemme, hvordan dommere bør fremstå, og nærmere bestemt hvad den relevante form for neutral fremtræden er. En sådan fortolkning kunne hente støtte i lovforslagets bemærkning om, at sigtet med bestemmelsen er »at understøtte befolkningens almindelige respekt for og tillid til domstolene som den dømmende magt.« (Justitsministeriet, 2008: 7) En måde at sikre respekt for og tillid til retssystemet på er netop at sikre *overensstemmelse* mellem folks forventninger til, og deres faktiske oplevelse af, domstolene. Hvis folk har en forventning om ikke at møde dommere, der bærer muslimske tørklæder, så kræver hensynet til almen respekt for og tillid til domstolene ifølge denne tankegang, at dommere forbydes at bære tørklæder.

Lige som appeller til »retsfølelsen« i forbindelse med fastlæggelsen af straffe er problematisk, er der dog problemer med et krav om overensstemmelse med almene forventninger til dommeres fremtræden. En sådan tankegang støtter f.eks. ikke nødvendigvis neutralitet, men hvad som helst, der sikrer almen respekt for og tillid til domstolene. Så hvad betyder »almen« her? Er det opfattelsen i hele befolkningen, eller blot opfattelsen hos et flertal i befolkningen? Og er det folks faktiske opfattelse, eller den opfattelse folk ville have, hvis de var velinformede om, hvordan domstole faktisk fungerer, f.eks. at domme faktisk er proceduralt og domsmæssigt neutrale? Det er givet, at der er dele af befolkningen, der ville have større respekt for og tillid til domstolene, hvis dommere fremstod anderledes; f.eks. ville mandschauvinister kun respektere mandlige dommere, og islamister ville sikkert kun respektere dommere, der fremtrådte som muslimske skriftlærde. Hvis der var et flertal af mandschauvinister i Danmark, ville hensynet til respekten

og tilliden til domstolene så kræve, at kvinder ikke var dommere? Hvis svaret er nej, så er kravet om overensstemmelse med mandschauvinisters forventninger ikke bare forkert, fordi der faktisk er tale om mindretalsforventninger. I stedet må kravet være forkert, fordi det i sig selv er urimeligt eller irrelevant i forhold til domstoles funktion i et retssamfund. Den relevante form for respekt for og tillid til domstolene afhænger altså ikke af overensstemmelse mellem folks forventninger og dommers fremtræden, men af at domstole faktisk fungerer på måder, f.eks. generelt træffer domsmæssigt neutrale afgørelser, der *berettiger* dem til respekt og tillid. Et misforhold mellem befolkningens forventninger og dommers fremtræden underminerer derfor ikke nødvendigvis den relevante form for respekt for og tillid til domstolene.

Kravet om, at dommere skal fremstå på en måde, der normalt opfattes som neutral, kan ikke uden videre begrundes ud fra et hensyn til overensstemmelse med folks faktiske forventninger eller følelser i forhold til retssystemet. Men dette betyder ikke, at folks opfattelser af domstole er irrelevante. Selv hvis folks faktiske forventninger til dommers fremtræden ikke i sig selv er afgørende, kan folks opfattelser være relevante i en anden forstand, der har med selve retssystemets funktion at gøre.

Dommes kommunikative funktion

Det at afsige domme er mange ting. Det er 1) udtryk for en afgørelse, der kan være mere eller mindre korrekt i forhold til en given sag og de relevante retsregler, dvs. en *konstatering* af, at en handling f.eks. var kriminel. Men en domsafsigelse er mere end en konstatering: Det er 2) en *performativ talehandling*, der gør det tilfældet, at en person f.eks. er skyldig i retslig forstand; 3) et *udtryk* for samfundets holdning til en given handling eller et sagforhold, f.eks. fordømmelse; og 4) en *kommunikativ talehandling*, dvs. et forsøg

på at bibringe den tiltalte, sagens parter, tilhørerne eller offentligheden generelt en forståelse af forholdene 1-3 (Duff, 2001: 79-82). Succesbetingelserne for disse forskellige aspekter af det at afsige en dom er forskellige: En korrekt dom kræver som sagt korrekt anvendelse af retsregler på de relevante sagforhold; her involverer succes overensstemmelse med positiv ret. Dommens performative aspekt kræver, at dommeren faktisk har den status, der kræves, for at kunne kende tiltalte skyldige. Dette er et spørgsmål om betingelserne for at blive dommer og at præsidere over en given retssag. Det ekspressive aspekt af domsafsigelsen er mere uklart og omstridt, da det f.eks. ikke kræver, at dommeren udviser forargelse eller bebrejder den dømte. Men forskellen mellem en ekspressiv og en kommunikativ handling er tydelig, idet det kun er succesbetingelserne for sidstnævnte, der mangler, at en besked faktisk bliver *modtaget og forstået* korrekt.

Hvis dommere skal kommunikere domme til de dømte, må det også være et krav til retssystemet, at det tilvejebringer betingelserne for, at de dømte kan forstå dommen (Duff, 2001: 188-193). Kravet er ikke bare, at dommen skal formuleres i et sprog, de dømte kan forstå, men også at de skal kunne forstå det normative indhold i dommen, dvs. at *staten* anser det, de dømmes for, for at være *forkert*. I så fald kunne dommers fremtræden tænkes at være relevant, fordi den påvirker mulighederne for at dømte forstår, at det er *staten*, der i medfør af sin demokratisk legitimerede politiske autoritet fordømmer og straffer, ikke dommeren som privatperson, og at fordømmelsen er et udtryk for en demokratisk legitimeret opfattelse af *retfærdighed*, ikke en partikulær opfattelse af det gode. En grund til at forbyde muslimske tørklæder kunne så være, at de gør det uklart for dømte og tilhørere, hvem det er, der (for)dømmer, idet folk kan tro, at det er dommeren *qua* muslim, der dømmer, og at dommens motivation udspringer af Islam frem for statens love.

Dette argument for, hvorfor dommere bør fremstå på en måde, der normalt vil blive opfattet som neutral, knytter an til en central del af dommerfunktionen. Det er samtidig et argument, der ikke optræder i de politiske debatter om tørklæder i retten, hvilket er mærkeligt, da det leverer en øjensynlig både saglig, relevant og klar begrundelse for at kræve en religiøs neutral påklædning.

Men selv hvis kommunikation er et relevant hensyn, er spørgsmålet, om det begrundet et forbud mod muslimske tørklæder. Spørgsmålet er, om det er rimeligt at betragte muslimske hovedtørklæder som en hindring for dommeres kommunikative funktion? Tørklæder er ikke nødvendigvis eller i sig selv en hindring for succesfuld kommunikation. Kommunikation afhænger af modtagernes fortolkning, der i sig selv afhænger af antagelser, der kan være rimelige eller urimelige. Hvis tørklæder kun hindrer kommunikationen pga. urimelige fordomme hos nogle borgere, vil et forbud være en accept af disse fordomme frem for et sagligt krav til dommeres embedsførelse. Et generelt tørklædeforbud kan endvidere hævdes at være unødvendigt, idet et tørklæde f.eks. kunne indpasses i en officiel uniformering, så det signaleres, at kvinden, der bærer det, optræder i en officiel funktion og ikke som privatperson.

I lyset af disse forhold er spørgsmålet, om ansvaret for at sikre succesfuld kommunikation påhviler dommeren eller den dømte? Det kan i sagens natur ikke påhvile dommeren alene. Visse måder, hvorpå kommunikationen kan mislykkes, kan være de dømtes ansvar. Inden for bestemte rammer kan det hævdes at være de dømtes moralske forpligtigelse *qua* borgere at forstå det politiske fællesskabs dom over dem (Duff, 2001: 80). I så fald er det ikke alle slags fejlslagen kommunikation, der kan være en begrundelse for at pålægge dommere yderligere forpligtigelser i kommunikativt øjemed.

Sekularisme og neutralitet er ikke nødvendigvis religionsfjendtlige

Diskussionen har vist, at sekularisme og neutralitet ikke nødvendigvis er religionsfjendtlige. En kritisk holdning overfor politiske krav om, at religion skal ud af det offentlige rum, er ikke ensbetydende med en forkastelse af sekularisme og neutralitet. Desuden behøver skepsis overfor sådanne politiske krav ikke at være udtryk for en positiv holdning til religion som sand, nødvendig eller værdifuld; der er tale om *politiske* argumenter for at *begrænse* religioners politiske rolle, men disse argumenter medfører blot ikke nødvendigvis, at religion skal ud af det offentlige rum. En mere indirekte lære er derfor, at de udbredte politiske appeller til sekularisme og neutralitet som begrundelser for eksklusion og forbud enten er udtryk for manglende forståelse af disse idealer, eller i virkeligheden er motiveret af andre, mindre ædle hensyn, eller begge dele.

Note

1. Tak til Nils Holtug, Morten Ebbe Juul Nielsen, Anders Berg-Sørensen og en anonym referee for kommentarer, og til Carlsbergfondet for finansiel støtte.

Litteratur

- Bhargava, Rajeev (2006), »Political Secularism« i John Dryzek, Bonnie Honig og Anne Phillips, red., *The Oxford Handbook of Political Theory*, Oxford: Oxford University Press, pp. 636-55.
- Domstolsstyrelsen (2008), *Notat om adfærd og personlig fremtræden ved Danmarks Domstole*, Domstolsstyrelsen 22. april 2008.
- Duff, Anthony (2001), *Punishment, Communication, and Community*, Oxford: Oxford University Press.
- Eriksen, Jens-Martin og Frederik Stjernfelt (2008), *Adskillelsens Politik*, København: Lindhardt & Ringhof.
- Habermas, Jürgen (2008), »Religion in the Public Sphere: Cognitive Presuppositions for the 'Public Use of Reason' by Religious and Secular Citizens« i Jürgen Habermas, *Between Naturalism and Religion*, Cambridge: Polity, pp. 114-47.

- Holtug, Nils (2007), »Religion i det offentlige rum«, *Universitetsavisen*, 9: 18-19.
- Nils Holtug (2009), »Equality and Difference-blind Rights« i Nils Holtug, Kasper Lippert-Rasmussen og Sune Lægaard, red., *Multiculturalism and Nationalism in a World of Immigration*, Basings-tøke: Palgrave Macmillan.
- Jarlner, Michael og Anders Jerichow (2005), *Grænser for Gud*, København: Gyldendal.
- Justitsministeriet (2008), »Forslag til Lov om ændring af retsplejeloven (Dommeres fremtræden i retsmøder)«, udkast 11. november 2008. Fremsat skriftligt i Folketinget den 19. december 2008 (L 98).
- Laborde, Cécile (2008), *Critical republicanism*, Oxford: Oxford University Press.
- Lægaard, Sune (2008), »Moderate Secularism and Multicultural Equality«, *Politics*, 28(3): 160-68.
- Nielsen, Morten Ebbe Juul (2003), »Perfektionistisk liberalisme«, *Økonomi og Politik*, 76(2): 38-44.
- Rasmussen, Anders Fogh (2006), »Hold religionen indendørs«, *Politiken* 20. maj, sektion 3, p. 6.
- Rawls, John (1993), *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press.
- Rawls, John (1999), »The Idea of Public Reason Revisited« i John Rawls, *The Law of Peoples; with »The Idea of Public Reason revisited«*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ryberg, Jesper (2006), *Retsfølelsen*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Sørlander, Kai (2008), *Forsvar for Rationaliteten*, København: Informations forlag.

Fra sekularismekritik til kritisk sekularisme

Anders Berg-Sørensen, Lektor, Institut for Statskundskab,
Københavns Universitet, abs@ifs.ku.dk

Sekularisme er i den vestlige verden blevet de briller, vi tager på, når vi taler om forholdet mellem religion og politik: hvordan skal vi forstå dette forhold, og hvordan skal det reguleres politisk ud fra vores politiske og demokratiske idealer? Artiklen beskriver og diskuterer gængse sekularismedoktriner og sekularismekritikker, idéhistoriske og aktuelle. Hensigten er først og fremmest at diskutere og vurdere de aktuelle *sekularismekritikker* for på den baggrund at overveje, hvordan en politisk sekularisme kan tage ved lære af kritikken. Med andre ord er artiklens sigte at skitsere, hvordan konturerne af en *selvkritisk og kritisk sekularisme* kan tage sig ud.

I de mange aktuelle stridigheder og konflikter, hvor religion og politik er omdrejningspunkt, er det ikke usædvanligt, at sekularisme bliver opfattet som *enten* middel til ophævelse af konflikten *eller* stridens æble.¹ Men hvordan kan det være, at der er så forskelligartede og diametralt modsatte opfattelser af sekularisme? Sekularisme er i generelle vendinger en politisk doktrin, der taler for adskillelse af religion og politik, ofte i form af krav om adskillelse af kirke og stat, ud fra politiske idealer om frihed, respekt og tolerance, lighed, ligeværdighed og ligebehandling, neutralitet, universalitet og upartiskhed. Med disse politiske idealer i tankerne er sekularisme en fredsindstiftende doktrin, der sikrer, at alle borgere uanset religiøst tilhørsforhold eller mangel på samme får tildelt lige

og frie rettigheder og bliver behandlet som sådan. Så hvordan kan sekularisme blive opfattet som det stik modsatte, som kilde til strid og konflikt snarere end løsning herpå? I kritikernes fortolkning er sekularisme en religionsfjendtlig doktrin, der er ufølsom over for religiøse standpunkter og overbevisninger, og som søger at udøve magt og påføre religiøse mennesker bestemte politiske normer og tankeformer, som ikke stemmer overens med deres religiøse livsanskuelse. I den forstand puster den politiske sekularismedoktrin til ilden snarere end den slukker flammerne, lyder det fra kritikernes side.

Omdrejningspunktet i nærværende artikel er sekularismedoktriner og sekularismekritikker, idéhistorisk og i aktuel politisk tænkning og offentlig debat. Hensigten er ganske enkelt at diskutere og vurdere de nævnte *sekularismekritikker* – hvad er ret, og hvad er vrang i disse kritikker af sekularisme? – og på den baggrund overveje, hvordan en politisk sekularisme kan tage ved lære af kritikken; med andre ord skitsere, hvordan konturerne af en *selvkritisk og kritisk sekularisme* kan tage sig ud. Sigtet er således ikke at formulere et *alternativ til sekularisme*, men at skitsere konturerne af en *alternativ sekularisme*. Det forudsætter allerførst en præcisering af nogle af de forskellige opfattelser af seku-

larisme, der verserer i den politiske tænkning og offentlige debat, idéhistorisk og aktuelt.

Sekularisme

I sit dominerende udtryk er sekularisme en politisk doktrin, der fordrer adskillelse af religion og politik som *institutionelt arrangement*, og som begrunder og legitimerer denne adskillelse og autoriserer de politiske institutioner og beslutninger med henvisning til et bestemt *individuelt ræsonnement*: at man i begrundelsen og legitimeringen af, at religion og politik er adskilte og af hinanden uafhængige sfærer, skal være i stand til at se bort fra egne religiøse overbevisninger og andre fundamentale livsanskuelser (Bader, 2007; Connolly, 1999, 2005; Habermas, 2005). Ad den vej autoriserer man således også de politiske institutioner ud fra den opfattelse, at de er neutrale, upartiske og universelle, fordi de står uafhængigt af religion og andre fundamentale livsanskuelser; og de sikrer, at alle bliver behandlet lige uanset standpunkt og livsanskuelse, religiøse såvel som ikke-religiøse, og at ingen bliver påført bestemte religiøse værdier og normer, men frit kan sætte egne værdier og forfølge egne livsanskuelser. Tænk fx på den verserende Folketingsdebat om at forbyde dommeres religiøse påklædning, i debatten især rettet mod det muslimske hovedtørklæde (Folketinget 2008; se desuden Lægaard i dette temanummer). Hovedargumentet for forbuddet er, at dommere i retsmøder skal fremstå som neutrale og upartiske, fordi domstolene skal være neutrale og upartiske institutioner, som borgerne har respekt for og tillid til værner om deres grundlæggende frihedsrettigheder og sikrer dem lige behandling. Med henvisning til sådanne idealer om neutralitet, upartiskhed og universalitet danner de politiske institutioner set med sekularismens briller grundlag for fredelig sameksistens i et pluralistisk samfund præget af mange forskellige, divergerende og uforenelige livsanskuelser og overbevisninger, og dermed skaber de samfundsmæssig stabilitet og orden. I den forstand fremtræder

sekularisme som en universel og neutral politisk doktrin, hvor religion er henvist til privatsfæren som et personligt anliggende, og det er da også den opfattelse af sekularisme, der oftest bliver fremstillet som politisk ideal af dens tilhængere, i hvert fald i den vestlige del af verden. Det var fx hvad nu forhenværende statsminister Anders Fogh Rasmussen gjorde under karikaturkrisen (Rasmussen, 2006).

Det er terminologisk vigtigt at sondre mellem sekularisme og sekularisering, som er et mere anvendt begreb i samfundsvidenskabene. Sekularisme er som sagt en politisk doktrin for adskillelse af religion og politik, mens sekularisering betegner de historiske og sociale processer for *uddifferentiering* af bl.a. religion og politik i selvstændige og hinanden uafhængige sfærer, *privatisering* af religion og dermed afkobling fra det offentlige rum, og *rationalisering* i form af stigende mulighed for med fornuftens brug at forklare bevæggrunde for holdninger og handlinger uanset sfære, religiøs, sekulær, økonomisk, politisk, moralsk. Sondringen er vigtig, fordi sekularisme fokuserer på politiske og moralske argumenter og synspunkter, mens sekularisering vedrører faktuelle historiske og sociale processer. Ikke desto mindre kan sekularismen godt hente støtte til politiske og moralske argumenter i sekulariseringstesens (Jakobsen og Pellegrini, 2008), men den gør det ikke nødvendigvis, fx afviser Jürgen Habermas sekulariseringstesens med sit begreb om det post-sekulære samfund, men han forsvarede samtidig med sit begreb om den sekulære stat en form for sekularisme (Habermas, 2006).

Det forekommer nærmest indlysende, at sekularismens politiske fordring om adskillelse af religion og politik som institutionelt arrangement og individuelt ræsonnement – med fremme af idealer som frihed og tolerance, lighed og upartiskhed, neutralitet og universalitet for øje – kan have mange forskellige

konkrete institutionelle udtryk. I litteraturen henvises der fx til henholdsvis amerikansk sekularisme, fransk sekularisme, tyrkisk sekularisme, indisk sekularisme og dansk sekularisme (Berg-Sørensen, 2006a, 2006b; Bhargava, 2006; Casanova, 2007; Hurd, 2008; Modood, 2009). Ligeledes kan sekularismens politiske idealer blive udmøntet meget forskelligt i konkrete politikker på de områder, hvor de er i spil, fx uddannelsesområdet, arbejdsmarkedsområdet, sundhedsområdet, integrationsområdet og retsområdet. I den forstand giver det umiddelbart mere mening at tale om sekularisme *i flertal* end sekularisme *i ental* som én og samme universelle politiske doktrin. Politisk sekularisme og sekularismepolitik skal ses i dets konkrete kontekst. Denne opfattelse af sekularisme med betoning af pluraliteten i, hvad sekularisme er for en størrelse, og hvordan sekularisme bliver bedrevet og udmøntet i konkrete politikker, er imidlertid ikke blot en simpel empirisk observation og konstatering. Der ligger også en teoretisk og begrebslig pointe bag opfattelsen, nemlig at sekularismens forskellige principper udtrykt i form af begreber bliver sammensat på forskellig vis med forskellig prioritering principperne og begreberne imellem, og de bliver tillagt forskellig betydning, så sekularisme som meningssystem og forståelsesramme for forholdet mellem religion og politik ikke danner ét bestemt, men flere meningsgivende perspektiver.

Dertil kommer, at disse perspektiver er i indbyrdes stridigheder med hinanden om at give relationen mellem religion og politik den mening, der vinder størst genklang og får dominans i forhold til politiske beslutninger, prioriteringer og reguleringer. Denne pointe kan illustreres af sidste efterårs debat, om mandlige præster skal give deres kvindelige kolleger hånd i forbindelse med deres ordination. I den debat vil fokus være forskellen mellem en sekularisme, der betoner henholdsvis den politiske og religiøse sfæres autonomi, og en sekularisme, der lægger vægt på den politi-

ske sfæres suverænitet i forhold til den religiøse sfære. De mandlige præster, der nægter at give hånd, henviser til kirkens autonomi og dermed deres autonome ret til at udlægge deres bekendelsesgrundlag og handle i overensstemmelse hermed uden statslig indgriben heri. Omvendt henviser politikere og andre præster til statens suveræne rolle i forhold til at sikre lige behandling kønnene imellem og modvirke kønsdiskrimination, selv inden for kirkens mure. Som eksemplet kort skitserer, er de forskellige formuleringer af sekularisme en del af en politisk kamp om meningsdannelse. Det indebærer mere præcist, at de politiske aktører tænker i grænser og i at sætte grænser, i dette tilfælde mellem religion og politik. Og dermed er den teoretiske og begrebslige pointe bag opfattelsen, at sekularisme skal ses *i flertal* snarere end *i ental* (som en entydig neutral og universel politisk doktrin), at forholdet mellem religion og politik ikke er givet en gang for alle, adskilt eller ej, men er en del af stadigt løbende politiske processer og kampe om meningsdannelse, og som sådan er det et omtvistet og omtvisteligt forhold præget af tvetydighed og flertydighed. Dette er en væsentlig indsigt, som vi vil vende tilbage til i sidste afsnit.

Når det er sagt, så er der alligevel nogle punktnedslag i sekularismens idéhistorie, som fungerer som centrale referencepunkter i kampen om at tilskrive sekularisme mening. Første nedslag er sekularismens kristne arv. Der er enighed om, at sekularismen udspringer af nogle tankefigurer i middelalderlig kristen teologi og i reformationen, mere præcist den iboende kristne tidsopfattelse i form af sondringen mellem det evige og det timelige og som følge heraf sondringer mellem det himmelske og det jordiske, det guddommelige og det menneskelige og det åndelige og det verdslige. Udgangspunktet herfor er begrebet det sekulære (på latin »*saeculum*«), der i sig selv er et kristent begreb, og som derfor har fået sin oprindelige betydning i en kristen kontekst (Taylor, 1998). Sekulær be-

tyder århundrede eller tidsalder og er i en kristen kontekst blevet tilskrevet betydningen den *verdslige tid*, der har sin historiske gang, og som mennesket i dets forgængelighed lever under. Den sekulære tid bliver set til forskel fra *den guddommelige tid*, *evigheden*. Konsekvensen heraf er, at politiske regimer og regeringer, staten, der via lovgivning regulerer menneskets liv på jord, er forbundet med det sekulære, mens kirken og dens mænd udgør en højere instans. Det middelalderlige hierarki og iboende afstand mellem kirke og stat indikerer samtidig den adskillelse af kirke og stat, som kendetegner vores tids opfattelse af sekularisme.

Centrale figurer i forhold til sekularismens kristne arv, er kirkefaderen Augustins (354-430) sondring mellem Guds stad og den jordiske stad og reformationens dynamo, Martin Luthers (1483-1546) såkaldte toregimentelære, sondringen mellem det åndelige og det verdslige regimente, som også ledende danske politiske som nu forhenværende statsminister Anders Fogh Rasmussen, undervisningsminister Bertel Haarder og integrationsminister Birthe Rønn Hornbech har henvist til i deres opfattelse af grænsedragningen mellem religion og politik, fx i forbindelse med karikaturkrisen og den verserende debat om dommertørklædet. Spørgsmålet er imidlertid, om sekularisme nødvendigvis er bundet til de kristne rødder, som det eksempelvis er tilfældet i den aktuelle danske lutherske sekularisme, og om sekularisme i det hele taget er bundet til en vestlig kristen kultur; om det tankegods, der ligger i sekularismen, ikke kan være relevant og anvendeligt for andre samfund end vestlige med kristne rødder og en lang historisk kristen tradition. Det sidste er tilfældet i aktuell politologisk forskning om indisk sekularisme, hvor Indiens historiske tradition for politisk håndtering af religiøs pluralisme bliver fremhævet (Bhargava, 2006). De spørgsmål blev imidlertid også rejst på tidspunktet for det andet punktned-

slag i sekularismens idéhistorie, det 16. og 17. århundrede.

Trods sekularismens kristne teologiske rødder fra middelalderen og reformationen, og den betydning de tilskrives af nogle politiske aktører i dag, er det dog andre historiske begivenheder, der er i fokus i vores tids opfattelse af sekularisme, det 16. og 17. århundredes religionskrige og konflikter mellem katolikker og protestanter og indbyrdes mellem forskellige protestantiske grupperinger med forfølgelse af såkaldte kættere og anderledes troende og tænkende til følge. I den sammenhæng udgør sekularismen en fredsindstiftende doktrin i form af et fælles samfundsmæssigt grundlag for stabilitet, orden og sikkerhed og dermed fredelig sameksistens mellem forskellige individers og gruppers divergerende og uforenelige grundlæggende normer, værdier og livsanskuelser. Dette fælles samfundsmæssige grundlag blev i det 16. og 17. århundrede søgt givet på to forskellige måder (Taylor, 1998).

For det første i form af en *fællesnævner*, hvor forskellige kristne grupperinger og trosretninger søgte, hvad der var af fælles gods i deres kristne arv, som kunne udgøre kernen for fredelig sameksistens, fx Biblens moralske budskaber, Kristi lære om næstekærlighed og barmhjertighed og kristne opfattelser af naturen, som i den forstand dannede en fælles kerne hævet over de forskellige enkelte grupperingers særlige religiøse bekendelsesgrundlag og forskellige udlægninger af Biblen. Med andre ord blev det fælles samfundsmæssige grundlag fundet i de forskellige grupperingers fælles kristne arv, mens de samtidig så bort fra deres kristne retnings særlige fortolkninger og bekendelsesgrundlag.

For det andet henviser Taylor til en *uafhængig politisk etik*, hvor fokus er bestemte almenmenneskelige betingelser og egenskaber, som gør det muligt at aflede grundlæggende

normer for et fælles samfundsliv, konkret idéen om at mennesket er et rationelt væsen, der med fornuftens brug er i stand til at sætte sig ud over egne konkrete værdier og livsanskuelser og begrunde en normativ ramme for fredelig sameksistens i form af politiske principper og grundlæggende individuelle rettigheder. Som konsekvens heraf følger en adskillelse af offentligt og privat institutionaliseret i form af en adskillelse af stat og kirke, hvor religion er henvist til privatsfæren. Det er især den sidste form for sekularisme, der præger de gængse aktuelle opfattelser, fx som skitseret ovenfor: sekularisme som en politisk doktrin, der fordrer adskillelse af religion og politik som institutionelt arrangement og individuelt ræsonnement, hvor menneskets sekulære eller almene fornuft muliggør begrundelse, autorisering og legitimering af organiseringen af den offentlige sfære og politiske beslutninger som uafhængig af religion.

Sekularismekritik

Det er ligeledes med denne sekularismeopfattelse i baghovedet, at der aktuelt er blevet formuleret forskellige former for sekularismekritik. Som udgangspunkt bliver sekularisme med dets fornuftsbaseerede adskillelse af religion og politik opfattet som en kritik af den magtudøvelse, der fandt og finder sted i religioners navn; sekularisme er den politiske implikation af oplysningens fornuftsforankrede religionskritik. Det spørgsmål sekularismekritikerne overordnet rejser er, om sekularisme imidlertid ikke selv er blevet en form for magtudøvelse med fundamentalistiske træk og voldelige implikationer lig religiøst begrundet magtudøvelse.

I kort form kan kritikken af sekularismen opsummeres i følgende punkter:

(a) Sekularisme fordrer af hver enkelt borger, at vedkommende er i stand til at se bort fra sine grundlæggende værdier og livsanskuelser i principielle anliggende og politiske beslut-

ninger, som er kollektivt bindende og har almen gyldighed. Spørgsmålet er imidlertid om den form for frafiltrering af religion i det offentlige rum og fornægtelse af personlige, eksistentielle værdier og væsentlige traditioner og historisk arv af samfundsmæssig værdi er mulig og ønskelig. Det mener kritikerne ikke, den er. Normative standpunkter vil altid være farvet af det perspektiv, man personligt har fået i kraft af de erfaringer, man har gjort sig, og handlinger, man har foretaget. Desuden peger kritikerne på, at det demokratisk set er bedre, at borgerne lægger deres overbevisninger og værdier ærligt frem og engagerer sig politisk med det udgangspunkt, snarere end at de skjuler disse.

(b) I forlængelse af det første punkt bliver der rejst kritik af sekularismens iboende rationalitets- eller fornuftsantagelser. Er mennesket egentlig i besiddelse af de antagne rationelle eller fornuftsmæssige kapaciteter, og danner disse det rette normative grundlag for samfundets institutioner og politiske regulering, eller er der nedarvede historiske traditioner og normer, som burde gives højere vægt, fx som i debatten om Europas kristne arv skal tilskrives en særskilt rolle i EU's grundlæggende traktater?

(c) Sekularismen er baseret på principper, som er udmøntet som universelle individuelle rettigheder, hvilket ifølge kritikerne har den konsekvens, at man ikke har blik for gruppebaseerede rettigheder og interesser, ønsker og behov, men netop kun de individuelle; man er ikke sensitiv over for og i stand til at medreflektere særlige kollektive identitetsmæssige kendetegn og krav og særlige identitetsbaseerede kollektive normer og livsformer, som er konstitutive for mange religioner og trosretninger.

(d) Derudover bliver sekularismens iboende paradokser i dens konstitution og begrundelse kritiseret, for sekularismen har en ambition om at have universel rækkevidde i tilde-

lingen af frihed og lighed, men samtidig er hver enkelt konkret tildeling en udelukkelse af nogle fra disse friheder og ligheder. Dette er især blevet diskuteret i litteraturen om den franske verdslighedslovgivning fra 2004. Ifølge kritikere af loven er konsekvensen af forbuddet mod at bære tydelige religiøse tegn, bl.a. tørklæde i de offentlige skoler, at de berørte piger udelukkes fra den demokratiske dannelse til selvbestemmende frie og lige borgere, som det franske skolesystem har til hensigt at kultivere (fx Asad, 2006; Benhabib, 2006; Bowen, 2007; Laborde, 2008; Scott, 2007).

(e) Endelig bliver især sekularismens kristne og – efter reformationen – overvejende protestantiske arv kritiseret for at rumme en iboende værdimæssig skævhed og følgelig udelukkelse af andre religioner, trosretninger og livsanskuelser.

En central stemme i sekularismekritikken er Talal Asad og forskere inspireret af ham (Asad, 2003, 2006; se også Anidjar, 2006 og Mahmood, 2006). De opfatter generelt sekularisme som en magtstrategi og form for magtudøvelse, hvor religiøse subjekter bliver skabt som »anden« og i den forstand som udelukkede fra samfundets gode selskab i form af almindeligt offentligt samkvem og legitim deltagelse i det politiske liv. Det er et gennemgående træk i denne kritik af sekularismen, at den ekskluderer religiøse subjekter i både deres selvforståelse og den andenforståelse, de bliver mødt med. Med det sidste menes, at religiøse subjekter udefra set bliver opfattet som subjekter, der på grund af deres religiøsitet ikke hører til i det offentlige rum og ikke er legitime deltagere i de politiske processer. Og samtidig er det en opfattelse, som bliver påført de religiøse subjekter, så de opfatter sig selv som illegitime parter og udelukkede fra det almindelige samfundsliv, hvis de fastholder deres religiøse identitet og ikke ser bort fra deres religiøse værdier og livsanskuelser. Sekularismen gør på den måde reli-

gion til et uløseligt samfundsmæssigt problem. Med andre ord bliver sekularisme fra dette perspektiv opfattet som en særlig form for magtudøvelse over for religioner og religiøse subjekter; en form for magtudøvelse, der opererer ved at sætte forskelle mellem det sekulære og det religiøse, offentligt og privat, politik og religion.

Det bliver påpeget, at sekularismen i denne form for magtudøvelse på paradoksal vis opererer som en politisk-teologisk autoritet, fordi sekularismepolitikken i dens grænse-sætning ikke blot har en klar opfattelse af organiseringen af den offentlige sfære, men også forudsætter en bestemt religionsdefinition. Det var eksempelvis, hvad der fandt sted i den franske verdslighedslovgivning fra marts 2004, hvor synlige religiøse symboler, især det muslimske hovedtørklæde, blev forbudt i offentlige skoler. Ifølge Asad opererede den franske stat som en politisk-teologisk autoritet, fordi det var staten, der definerede om et symbol var religiøst eller ej, ikke de enkelte bærere af symbolerne, og på den måde, blev de påført en bestemt religionsforståelse af staten frem for at lægge vægt på deres egen (Asad, 2006). Med andre ord besluttede den franske stat, at visse symboler skulle opfattes som religiøse og derfor udelukkes fra de offentlige skoler, ligegyldigt hvordan symbolerne og tegnene blev opfattet og tilskrevet mening og identitet af de personer, der bar dem. Ligeledes kan Anders Fogh Rasmussens betoning af, at evnen til at kunne sondre mellem religion og politik i luthersk forstand er en central egenskab for at kunne tage del i det danske demokratiske samfund, ses som en påført måde, hvorpå religiøse borgere med en anden religion eller trosretning end lutheranisme alligevel skal forholde sig til deres egen religiøsitet for at blive opfattet og opfatte sig selv som fuldgyldige borgere (Rasmussen, 2006).

Med det sidste eksempel *in mente* kan vi vende tilbage til, hvordan folkene bag opfattel-

sen af sekularisme som magtstrategi ser på sekularismens kristne arv. Fx skriver Anidjar: »Sekularisme er det navn, kristendommen gav sig selv, da den opfandt religion og navngav andre som religion« (2006). Med citatet lægger han vægt på, at sekularisme er uløseligt forbundet med og muliggjort af en særlig teologisk tradition og dens historie, kristendommen. Ifølge Anidjar er kristendommen i dens selvopfattelse en sand religion i kraft af dens iboende sekularisering, altså dens iboende uddifferentiering i sfærer som eksempelvis offentligt/privat og det sekulære/det religiøse. Reformationen er her en central historisk begivenhed i kristendommens udvikling. Det samme er kristendommens tilknytning til udviklingen af oplysningstænkningens bærende værdier om menneskelig fornuft, menneskerettigheder og demokrati. Med udgangspunkt i den iboende sekularisering gør kristendommen ifølge Anidjar (andres) *religion* til problemet i det omfang de ikke er i stand til denne form for uddifferentiering og distancering fra egne religiøse værdier og livsanskuelser. I bredere forstand er kristendommen forbundet med udviklingen af den vestlige civilisation, som ud fra universalistiske idealer om at sætte sig ud over eller overskride partikulære værdier underlægger disse, hvis de ikke formår at sætte sig ud over sig selv. Fra det perspektiv bliver Islam ifølge Anidjar paradigmat for religion, den fanatiske religion, der er enhver civilisations fjende. Heroverfor står den vestlige kristendom, der som udspring for sekularismen er skaber af Orientalismen; en underkastelse af den muslimske verden som »anden« i forhold til den vestlige, kristne og sekulære civilisation. Kristendommen er med andre ord i civilisationens navn involveret i imperialistiske og kolonialistiske magtoperationer i den muslimske verden. Denne kritik af sekularisme er forbundet med hvad der går under betegnelsen post-kolonialisme: reaktioner mod tidligere kolonimagters overherredømme og dertilhørende vestligt tankegods som sekulær nationalisme.

I overensstemmelse hermed viser Mahmood, hvordan sekularismen eksempelvis opererer som magtudøvelse i form af krav om, at Islam skal gennemgå en reformation for at være forenelig med et oplyst pluralistisk og demokratisk samfund (Mahmood, 2006). I den forstand slår Mahmood kritisk ned på opfattelser som fx, at Islam aldrig har gennemgået en reformation, og at Islam aldrig har haft en oplysningstid; et synspunkt, som også kom til udtryk under karikaturkrisen. Hun peger på, hvordan der udøves magt i kraft af de krav om en reformering af Islamisk teologisk fortolkningslære ud fra både et kristent teologisk og et sekulært filosofisk ideal bredt funderet i en sekulær-kristen kultur. Dermed søges der skabt religiøse og politiske subjekter i overensstemmelse med liberal-demokratiske idealer om frie selvbestemmende og ligeværdige borgere. De aktører, der stiller disse krav om reformering af Islam på en bestemt måde, ser traditionelle muslimer, der forsvarer en bogstavelig fortolkning af Skriften, som 'fjende', fordi de i deres fortolkningslære ikke kontekstualiserer og historiserer de religiøse kilder og budskaber. Og i sidste instans bliver disse traditionelle muslimer opfattet som 'fjender', fordi det er her grundlaget for egentlig islamisme og fundamentalisme bliver etableret. Mahmood viser med dette eksempel sekularismens iboende paradoks, *in casu* at politiske aktører og debattører *de facto* opererer som teologisk autoritet i ønsket om at reformere Islam med udviklingen af demokratisk indstillede muslimske borgere for øje, og dermed udøver de en særlig form for magt i skabelsen af religiøse subjekter, der er i overensstemmelse med et sekulært demokratisk borgerideal.

Det denne form for sekularismekritik ønsker at påvise er, at sekularismen på grund af dens strategiske manøvrer og magtudøvelse ikke formår at opretholde den ønskede adskillelse af det religiøse og det sekulære, af religion og politik, men tværtimod blander disse sam-

men i autoriseringen af magten. Således formår sekularismen heller ikke at danne et kritisk og konsistent normativt standpunkt ud fra sine egne idealer om frihed og lighed, lige behandling og ligeværdighed, tolerance og upartiskhed, neutralitet og universalitet. Den er selv skaber af ulighed og udelukkelse, den påfører andre bestemte værdier og kræver i den forstand deres ukrænkelige frihed til at leve i overensstemmelse med egne livsanskuelser. Derimod er det det sekularismekritiske perspektivs påstand, at det selv er i stand til at udøve kritik af både religion og sekularisme i deres respektive måder at operere på i magtudøvelsen og skabelsen af religiøse og politiske subjekter. Men er det tilfældet? Det vil blive diskuteret i artiklens sidste afsnit.

Kritisk sekularisme

Spørgsmålet er, hvad sekularismekritikken fører med sig. Er konsekvensen formuleringen af en alternativ sekularisme *eller* alternativer til sekularisme? Min hensigt i artiklens sidste afsnit er det første, at skitsere en alternativ sekularisme i form af en *selvkritisk og kritisk sekularisme*, der ikke forfalder til sekularismekritikkens dikotomiske tænkning og i den forstand, i mine øjne, manglende selvkritik, men har blikket rettet imod sekularisme som grundlæggende omtvistede og omtvistelige perspektiver bragt i spil i konkrete politiske processer og stridigheder og demokratiske forhandlinger af grænsesætningen mellem religion og politik. Dermed er der også åbnet op for, at en del af en selvkritisk og kritisk sekularismes *modus operandi* er erkendelsen af, at dens grundlag potentielt er til løbende revision og ikke er givet én gang for alle i form af fx normative sekulære præmisser om individuel autonomi eller forudgivne antagelser om en sekulær stats suveræne magtudøvelse.

Det sidste er møntet på den magtstrategiske sekularismekritik skitseret i forrige afsnit. På den ene side rummer denne form for sekula-

rismekritik en afgørende indsigt, at sekularisme i dens konkrete politiske reguleringer af borgerne udviser former for magtudøvelse, der blander religiøse og politiske registre og opererer på flere dimensioner fra abstrakte principielle forestillinger til konkrete forståelser af andre og én selv og påføring af forventninger om, hvordan man bør være og agere i et pluralistisk og demokratisk samfund. Og dette er sekularismen som oftest blind overfor, at den i kraft af sin grænse-dragning sætter skel, der giver ulige muligheder og betingelser for udfoldelsen af den principielle individuelle frihed; at den i kraft af sin iboende magtudøvelse underminerer egne principper. Det er hvad jeg ser som et *kritisk* element, der er værd at tage med fra sekularismekritikken. På den anden side er den nævnte form for sekularismekritik for stålsat i sin opfattelse af, at sekularismen og dens historie, herunder dens kristne arv og tradition er skurken. Den etablerer i den forstand – sine ambitioner om udelukkende at have blik for konkrete magtstrategier til trods – en forudgiven dikotomi mellem sekularisme i forhold til religion forstået som alle andre religioner end kristendommen, især Islam. I den form for fastlåst dikotomisk tænkning af relationen mellem det sekulære og det religiøse bliver sekularisme set som den aktive og magtfulde skurk, mens religion er det passive og afmægtige offer. Det er her, jeg mener, der er behov for en højere grad af *selvkritik* i forhold til eget grundlag og egne forudgivne antagelser.

Det sidste er der i hvert fald to problemer ved i den magtstrategiske sekularismekritik: For det første bliver pluraliteten af sekulære og religiøse perspektiver, inklusiv kristne reduceret til en simpel modsætning mellem sekularisme bundet til en vestlig og kristen horisont og religion særligt forbundet med Islam og den muslimske verden. Hensigten med den magtstrategiske sekularismekritik var netop at vise, hvordan sekularismen i dens konkrete magtudøvelse sætter forskelle og

skaber modsætninger, og på den baggrund påpege mulighederne for at opløse disse modsætninger og betone den empiriske og begrebslige pluralitet i samfundslivet og i dets stadige meningsdannelse. Men det sidste lukker den form for sekularismekritik selv for ved at have så klar og *partout* negativ vurdering af sekularisme og omvendt positiv værdsættelse af de religiøse ofre for sekularismens magtoperationer. Fx har den ikke blik for de mange forskellige sekularismekritiske kristne stemmer, der er i den vestlige verdens offentlige debatter udbredt over et kontinuum fra konservative kristne som Pave Benedict XVI til liberale kristne som den engelske ærkebiskop af Canterbury, Rowan Williams. For det andet fratager denne kritik de religiøse subjekter deres egen handlekraft. Subjekt betyder i den magtstrategiske sekularismekritik udelukkende underkastet og underlagt, men ordet rummer trods alt også en anden betydning, nemlig det motiverede, intentionelle eller handlende subjekt. Men det sidste falder ikke disse sekularismekritikere ind, selvom det er med disse egenskaber for øje, at der er potentialer for borgeres ligeværdige politiske engagement og demokratiske medbestemmelse.

En *selvkritisk og kritisk sekularisme* har med andre ord blik for de konkrete magtoperationer i sekulære stater og sekularismedoktriner såvel som i religioner og religiøse institutioner. Den rummer en detaljeret magtanalyse med dertilhørende muligheder for magtkritik. Men samtidig medtænker den grundlæggende pluralistiske og demokratiske værdier om frihed og lighed i sit fokus på konkrete forhandlinger og stridigheder mellem forskellige samfundsmæssige grupperinger, religiøse eller ej, og den konkrete behandling af hvert enkelt borger med udgangspunkt i vedkommendes ligeværdighed og mulighed for fri og respektfuld udfoldelse. Kritisk sekularisme er altså normativt drevet af sekularismens idealer om lighed, ligeværdighed og ligebehandling, frihed og tolerance, uparti-

skhed og neutralitet. Det er i den forstand hverken en religionsfjendtlig eller religionsvenlig position, men netop kritisk og selvkritisk. Den tager udgangspunkt i erkendelsen af egen potentiel fejlbarlighed, hvilket kun kan komme for dagens lys i konkrete forhandlinger og stridigheder om forskellige forestillinger om forholdet mellem religion og politik og den politiske regulering heraf. For dette forhold er ikke entydigt og givet én gang for alle, men netop tvetydigt, omtvisteligt og omtvistet og genstand for stadig debat mellem forskellige divergerende og uforenelige perspektiver i et pluralistisk og demokratisk samfunds politiske processer og praksiser.

Note

1. Tak til Søren Hviid Pedersen for nyttige kommentarer.

Litteratur

- Anidjar, Gil (2006), »Secularism,« *Critical Inquiry*, 33(1): 52-77.
- Asad, Talal (2003), *Formations of the Secular. Christianity, Islam, Modernity*, Stanford: Stanford University Press.
- Asad, Talal (2006), »Trying to Understand French Secularism,« i Hent de Vries og Lawrence E. Sullivan, red., *Political Theologies. Public Religions in a Post-Secular World*, New York: Fordham University Press, pp. 494-526.
- Bader, Veit (2007), *Secularism or Democracy? Associational Governance of Religious Diversity*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Berg-Sørensen, Anders (2006a), »Religion og politik i komparativt perspektiv,« *Tidsskriftet Politik*, 9(1): 6-13.
- Berg-Sørensen, Anders (2006b), »Religion i det offentlige rum?,« *Kritik*, 182: 30-8.
- Bhargava, Rajeev (2006), »Political Secularism,« i John S. Dryzek, Bonnie Honig og Anne Phillips, red., *The Oxford Handbook of Political Theory*, Oxford: Oxford University Press, pp. 636-55.
- Benhabib, Seyla (2006), *Another Cosmopolitanism*, Oxford: Oxford University Press.
- Bowen, John R. (2007), *Why the French Don't Like Headscarves. Islam, the State, and Public Space*, Princeton: Princeton University Press.

- Casanova, José (2007), »Immigration and the New Religious Pluralism: A European Union/United States Comparison,« i Thomas Banchoff, red., *Democracy and the New Religious Pluralism*, Oxford: Oxford University Press, pp. 59-83.
- Connolly, William E. (1999), *Why I Am Not a Secularist*, Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Connolly, William E. (2005), *Pluralism*, Durham: Duke University Press.
- Folketinget (2008), »Forslag til Lov om ændring af retsplejeloven (Dommeres fremtræden i retsmøder) (L98),« Fremsat den 19. december 2008 af justitsministeren (Brian Mikkelsen).
- Habermas, Jürgen (2006), »Religion in the Public Sphere,« *European Journal of Philosophy*, 14(1): 1-25.
- Hurd, Elizabeth Shakman (2008), *The Politics of Secularism in International Relations*, Princeton: Princeton University Press.
- Jakobsen, Janet R. og Ann Pellegrini, red. (2008), *Secularisms*, Durham: Duke University Press.
- Laborde, Cécile (2008), *Critical Republicanism. The Hijab Controversy and Political Philosophy*, Oxford: Oxford University Press.
- Mahmood, Saba (2006), »Secularism, Hermeneutics, and Empire: The Politics of Islamic Reformation,« *Public Culture*, 18(2): 323-47.
- Modood, Tariq (2009), »Muslims, religious equality and secularism,« i Geoffrey Brahm Levey og Tariq Modood, red., *Secularism, Religion and Multicultural Citizenship*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 164-85.
- Pultz, Karina (2008), »Er der forskel på (manglende) håndtryk? Forhandlinger mellem religion og politik i den danske debat,« *Den ny verden: Tidskrift for internationale studier*, 41(1): 95-103.
- Rasmussen, Anders Fogh (2006): »Hold religionen indendørs,« *Politiken*, 20. maj.
- Taylor, Charles (1998), »Modes of Secularism,« i Rajeev Bhargava, red., *Secularism and Its Critics*, Oxford: Oxford University Press, pp. 31-53.

»Der blæser en vind fra Orienten«

– salafisme og jihadisme på nordlige breddegrader

Manni Crone, Seniorforsker, Dansk Institut for Internationale Studier,
mcr@diis.dk

Det hævdes ofte, at vor tids terrorister er »militante islamister«. De anklagede i det seneste års danske terrrorsager er dog ikke islamister, men salafister. Men hvad er egentlig forskellen mellem islamisme og salafisme? Og hvilken forbindelse er der mellem salafisme og terror? Er salafisme årsag til terror? Er vor tids terrorister drevet af religiøse *motiver*? Eller kan salafismen *inspirere* unge muslimer til at begå terror? Artiklen tegner et billede af henholdsvis islamisme og salafisme og viser, hvorledes islamismens ideologiske og politiske udvikling har givet plads til salafismen i det politisk-religiøse felt. På denne baggrund diskuteres sammenhængen mellem religion og terror. Artiklen argumenterer for, at religion ikke nødvendigvis driver unge muslimer ind på en voldelig løbebane, men at et militant politisk engagement i dag ofte antager en religiøs form.

Danske domstole har de seneste år behandlet en række terrorrelaterede retssager. Det drejer sig om Vollsrose-sagen, Glostrup-sagen, sagen mod Said Mansour (boghandleren fra Brønshøj), sagen mod *Fighters and Lovers*, den såkaldte »Glasvej-sag« samt en udløber af Glasvej-sagen – en sag om opfordring til at kidnappe danskere et sted i udlandet. Med undtagelse af sagen mod *Fighters and Lovers* – også kendt som »t-shirt-sagen« – har de tiltalte i de omtalte retssager været muslimer. Man kunne derfor få det indtryk, at der eksisterer en forbindelse mellem islam og terror, spørgsmålet er bare hvilken.

Denne diffuse formodning bliver ofte understøttet af politikere og forskere. Toneangivende politikere har således insisteret på, at årsagerne til vor tids terrorisme skulle findes ved at forske i Koranen (Høg, 2006). I de senere år er det dog gået op for mange, at roden til terror ikke er islam som sådan (og dermed næppe skal findes i Koranen), men en særlig fortolkning af islam, som pt. går under navnet »militant islamisme«. Det er i hvert fald en temmelig udbredt opfattelse i dag, at terrorisme i Europa i et vist omfang er *inspireret* af radikal islamisme (Andersen, under udgivelse), eller at bin Ladens udtalelser har en *effekt* på et »publikum« – fx unge muslimer i Vesten (Sheik, 2009; Wæver, 2006). På denne baggrund kan »radikalisering« forstås som en proces, hvor personer i stigende grad kommer under påvirkning af militant islamisme.

Sagen er imidlertid den, at de personer, der har været anklaget i de seneste års danske terrrorsager slet ikke er islamister. Deres opfattelse af islam og deres religiøse referencer er på ingen måde islamistiske og må snarere betegnes som »salafisme«. Salafismen er en mindre kendt retning, som i øjeblikket vinder frem i Europa og på mange punkter er i direkte opposition til islamismen. Man kunne derfor hævde, at når unge muslimer i dag ra-

dikaliseres eller flirter med ideen om at begå terror, skyldes det ikke islamismen, men islamismens krise, altså det faktum, at islamismen er blevet for tam og »stueren« og derfor ikke længere kan mobilisere de unge muslimer, som søger mere aktivistiske svar på deres utilfredshed.

Såvel islamisme som salafisme tager udgangspunkt i den muslimske verdens forfald i moderne tid. De er altså begge produkter af moderniteten og ønsker at adressere dette forfald ved at genrejse islams storhed. Spørgsmålet er blot, hvordan det mere præcist skal foregå. For islamisterne er islam primært et politisk projekt, som går ud på at genskabe det gode muslimske samfund ved at erobre staten eller i det mindste få indflydelse via det formaliserede politiske liv. For salafisterne er islam først og fremmest en individuel norm. Genrejsningen af islam skal derfor ske *nedefra* ved at den enkelte muslim finder tilbage til den rette form for islam. Det helt afgørende bliver således til punkt og prikke at efterligne Profeten og hans umiddelbare efterfølgere (*salaf al salih*).

Men hvad er den præcise forskel mellem islamisme og salafisme? Og hvilken forbindelse er der mellem salafisme og terror? Er salafisme *årsag* til terror? Er vor tids terrorister drevet af religiøse *motiver*? Eller kan salafismen *inspirere* unge muslimer til at begå terror? I det følgende skal jeg tegne et billede af henholdsvis islamisme og salafisme og vise, hvorledes islamismens ideologiske og politiske udvikling har givet plads til salafismen i det politisk-religiøse felt. På denne baggrund vil jeg diskutere sammenhængen mellem religion og terror og argumentere for, at det ikke nødvendigvis er religion, som driver unge muslimer ind på en voldelig løbebane. Der er snarere tale om, at et militant politisk engagement i dag ofte antager en religiøs form.

Islamisme light:

fra islamisk stat til islamisk sekularisme

Hvis man følger den danske debat om terror, kunne man let få det indtryk, at ondets rod skal findes i den militante islamisme, som i et eller andet omfang *inspirerer* unge muslimer i Europa til at begå terror. Spørgsmålet er imidlertid, hvad det fængende *buzzword* »islamisme« mere præcist dækker over? Islamismen var oprindeligt en politisk ideologi, der opstod i første halvdel af det 20. århundrede i Egypten og på det indiske subkontinent (Roy, 1992). De klassiske islamister (Det Muslimske Broderskab i Egypten, Jamaat-e Islami i Pakistan) var revolutionære bevægelser, der sigtede mod en voldelig indtagelse af staten. Målet var at skabe en islamisk stat, som skulle transformere sharia fra en religiøs kode til positiv lov og herefter bruge statens voldsmonopol til at gennemtvinge denne lov. Ideen var altså at islamisere samfundet *oppefra* (retten, kulturen etc.). Det eneste sted, hvor dette projekt rent faktisk blev gennemført, var i Iran efter den islamske revolution i 1979. I lande som Sudan og Pakistan forsøgte statsledere som Hassan al-Turabi og Zia ul-Haq i 1980'erne at gennemtvinge en islamisering af staten.

Det er stadig et distinktivt træk ved islamister, at de opfatter islam som en politisk ideologi. De fokuserer på staten og det formaliserede politiske liv som midler til at islamisere samfundet og fremme islamistiske mærkesager. I de senere år har islamisterne dog gennemgået en drastisk forvandling, idet de mange steder har opgivet ideen om en islamisk stat og i praksis har accepteret de sekulære rammer for det politiske liv. Det mest eklatante eksempel på denne udvikling er Tyrkiet, hvor det islamistiske AK-parti i 2002 dannede regering efter at have vundet valget. Mens AK-partiets forgænger, Refah partisi, havde et noget tvetydigt forhold til demokratiet, har AK-partiet de facto accepteret den demokratiske og sekulære ramme for det politiske liv i Tyrkiet. En lignende tendens gør

sig gældende andre steder i Mellemøsten, hvor de islamistiske bevægelser ofte er forvandlet til deciderede politiske partier, der stiller op til valg og mange steder er repræsenteret i parlamentet. Det gælder fx Det muslimske Broderskab i Egypten, Hamas i Palæstina, Hezbollah i Libanon, Jamaat-e Islami i Pakistan, samt de islamistiske bevægelser i Jordan og Algeriet. Det giver derfor mening i dag at tale om en »demokratisk islamisme« (Wiktorowicz, 2000). Denne udvikling betyder dog ikke, at disse grupper nødvendigvis har opgivet ideen om at bruge vold, og når det gælder værdispørgsmål, må de betegnes som stærkt konservative.

I Vesteuropa har islamismen også udviklet sig fra revolutionære protestbevægelser til noget, man kunne kalde en *islamisme light* – fx i form af den såkaldte »Euro-islam«. Euro-islam er oprindeligt defineret af den schweiziske islamist, Tariq Ramadan, og går i meget korte træk ud på, at muslimer skal tilpasse sig den europæiske kontekst og derfor naturligvis – som enhver anden borger – respektere lovene i det land, de befinder sig i (Ramadan, 2004). Denne tilpasning til den europæiske kontekst er typisk islamistisk. Siden sin begyndelse har islamismen nemlig været kendetegnet ved en stor fleksibilitet, og islamisterne har hele tiden insisteret på, at islams grundlæggende tekster skulle kontekstualiseres, dvs. tolkes ind i den konkrete kontekst. Men at sharia ifølge Ramadan må vige for den positive lov betyder ikke, at muslimer skal opgive deres muslimske identitet eller de særlige værdier, som islamismen ifølge Ramadan står for. Muslimer skal være »religiøse borgere«. Det betyder, at de skal vise deres muslimske identitet i det offentlige rum og forsøge at præge samfundet med deres særlige muslimske værdier (der for Ramadan bl.a. indebærer social ansvarlighed).

Den franske imam Tareq Oubrou, der er et prominent medlem af den franske islamistiske organisation, UOIF (l'Union des Organi-

sations Islamiques de France), har ligeledes søgt at opdatere sharia ved at definere noget, han kalder en »minoritets-sharia« (Oubrou, 2000, 2003). Denne minoritets-sharia er et bud på, hvorledes den islamiske jura (*fiqh*) kan »akklimatiseres« til en europæisk kontekst. Det særlige ved muslimernes tilstedeværelse i Europa i dag er, at de her udgør et permanent mindretal. I den klassiske islamiske jura var en sådan situation utænkelig. Hvis muslimer var i mindretal, skulle de straks erobre staten, så de i det mindste kunne sikre sig, at der blev regeret i overensstemmelse med islam. Det indiske mogulrige (1526-1858) var et eksempel på et sådant muslimsk mindretalsstyre. Hvis muslimerne hverken udgjorde flertallet eller sad på regeringsmagten – og af disse grunde var forhindret i at dyrke deres religion – var der kun én ting at gøre, nemlig straks at gå i eksil. Muslimernes aktuelle situation i Europa er altså en undtagelse for så vidt, at muslimer nu udgør et mindretal i en kontekst af sekulære stater. Eller sagt på en anden måde: det klassiske skel mellem »Islams hus« og »Krigens hus« (*Dar al islam* og *Dar al harb*) – altså forestillingen om, at verden var opdelt i den islamiske verden og krigens verden – er forældet og må nytænkes.

På den baggrund mener Tareq Oubrou – i god islamistisk ånd – at sharia skal tilpasses til den aktuelle kontekst i Europa. Sharia skal ikke længere forstås som en lov, der implementeres af en islamisk stat, men som en etik, der har rod i nogle særlige værdier. Denne etik skal hele tiden tilpasses til den konkrete kontekst. Men muslimer skal ikke kun respektere den *juridiske* kontekst – som Ramadan mener – men også den *sociale* kontekst, dvs. de normer, der er fremherskende i Europa.

På denne baggrund kan Oubrou hævde, at der slet ikke findes noget »islamisk tørklæde«, ligesom der heller ikke findes »islamiske sko« (Oubrou, 2003: 9). Spørgsmålet om tørklæ-

det handler nemlig ikke om, at muslimske kvinder død og pine skal følge en særlig islamisk lov og derfor skal gå klædt på en bestemt måde. Det handler mere generelt om nogle særlige værdier, dvs. en bestemt omgang med kroppen, som fordrer en vis anstændighed og værdighed... hvilket vel at mærke gælder både for mænd og kvinder. Sharia er nemlig ikke en fast norm, der er formuleret én gang for alle, men en fleksibel kode, der kan tilpasses til diverse kontekster. Det er her fatwaen kommer ind i billedet, for det er netop fatwaen – altså den juridiske udtalelse – der skal sørge for, at de »regler«, der er formuleret i sharia, tilpasses til en bestemt situation.

Med enkelte undtagelser er der ingen europæiske love, der forhindrer muslimske kvinder i at bære tørklæde i det offentlige rum. Men som sagt skal man ifølge Oubrou også tage højde for den sociale kontekst. Hvis tørklædet kolliderer med de sociale normer og forhindrer en kvinde i at få et job, kan imamen give en fatwa, der »akklimatiserer« sharia ved at tillade, at kvinden tager tørklædet af, så hun kan få jobbet. Men i det hele taget mener Tareq Oubrou, at spørgsmålet om tørklædet slet ikke spiller nogen central rolle i islam, og at de aktuelle tørklæde-debatter i Europa er helt ude af proportion. Hvorvidt kvinder går med tørklæde eller ej er på ingen måde et centralt anliggende i islam. Islam er en religion, der handler om grundlæggende etiske værdier – ikke om tørklæder eller sko!

Oprindeligt kom islamismen til Vesteuropa med en række flygtninge og indvandrere, der ofte måtte forlade deres hjemlande (primært Egypten, Marokko eller Algeriet), fordi de – som islamister – var i opposition til de eksisterende regimer. Denne første generation af islamister på europæisk jord havde stadig blikket vendt mod deres hjemlande, idet de nærede håb om en dag at vende tilbage, omstyrte de lokale regimer og indføre en islamisk stat. Lidt efter lidt begyndte dette pro-

jekt dog at fortone sig, og de europæiske islamister er i stigende grad begyndt at interessere sig for muslimernes situation i Europa eller mere globalt (Bosnien, Tjetjenien, Gaza). Islamister er politiske aktivister, der er vant til at organisere sig i formaliserede grupper og organisationer. I Danmark er de bl.a. samlet i Islamisk Trossamfund (*wakf*), der i 2006 protesterede mod Jyllands-Postens karikaturtegninger og opfordrede til boykot af danske produkter i Mellemøsten. I Frankrig har de stiftet den store islamistiske paraplyorganisation, UOIF, der i lighed med Islamisk Trossamfund har ideologiske tråde til Det Muslimske Broderskab i Egypten.

Selv om mange danske politikere forsøger at dæmonisere »islamisterne«, afvise dialog og vel egentlig helst så dem hen hvor peberet gror, er islamisterne i stigende grad blevet stuerene og søger politisk indflydelse ad etablerede kanaler. I Frankrig er UOIF gået aktivt ind i det centrale Muslimske Råd (Conseil français du culte musulman), der samarbejder med den franske regering om at finde løsninger på konkrete problemer vedrørende islam (halalslagtning, gravpladser o.lign.). I Danmark er situationen en anden, fordi det er blevet et politisk *issue*, hvorvidt myndigheder overhovedet må gå i dialog med »islamister«, og om kvindelige »islamister« overhovedet må tage del i demokratiet ved at stille op til folketingsvalg. Det er derfor vanskeligt for islamisterne at få indflydelse via almindelige politiske kanaler. Med undtagelse af en gruppe som Hizb ut-Tahrir, der vender demokratiet ryggen, benytter islamisterne sig af deres grundlovssikrede ret til at ytre sig, demonstrere, stemme eller – i kølvandet på karikaturtegningerne – opfordre til boykot af danske varer. Asmaa Abdol Hamid kunne være et symbol på denne ny islamisme light, der er helt indforstået med, at det sekulære demokrati udgør rammen for det politiske engagement.

Selv om de ny islamister går ind for en vis

adskillelse af kønnene, undgår håndtryk med det modsatte køn og insisterer på at bære tørklæde, er det dog ikke udtryk for, at kvinderne skal »tilbage til kødgryderne«. Tværtimod mener både de klassiske og de ny islamister, at kvinder skal have mulighed for at uddanne sig og spille en aktiv rolle i samfundet... bare de gør det islamisk, dvs. med passende islamisk dresscode. Men hvis man skal tro en indflydelsesrig islamist som Oubrou, er selv dette ikke længere et *must*.

Islamismen er altså en politisk ideologi, der opfatter den islamiske stat og i det hele taget det politiske liv som midler til at implementere sharia og således gennemføre det gode muslimske samfund. Dette fokus har dog ændret sig de seneste år, idet islamismen ikke længere er en revolutionær bevægelse, der sigter mod at skabe en islamisk stat. I Vesteuropa søger de i stigende grad accept og samarbejde med myndigheder og regering. For nogle unge er de blevet »skøde-islamister«, der lefler for Vesten. Nogle af disse unge søger andre græsgange, og her udgør salafismen et attraktivt alternativ.

Salafisme: en apolitisk strømning?

Som sagt er de unge mænd fra de danske terrrorsager – i det mindste dem fra Københavnsområdet¹ – ikke islamister, men salafister. De har ingen ambitioner om at melde sig ind i politiske organisationer, og man finder dem næppe til demonstrationer eller på lobbyrejser til Mellempøsten. Da de ikke har fokus på staten eller søger politisk indflydelse via etablerede kanaler, er de ofte blevet opfattet som apolitiske. Det er en smule misvisende, da deres politiske engagement blot antager andre former. I modsætning til islamisterne, der er blevet »national-islamister«, fordi de tager del i det nationale politiske liv, er salafisternes politiske engagement primært lokalt og globalt. På den ene side engagerer de sig i lokalsamfundet – fx i forbindelse med den verserende bandekrig – og på den anden side følger de med i den internationale

situation og opfatter deres politiske engagement som del af en global kamp.

Hvor islamismen havde sit geografiske tyngdepunkt i Egypten og Pakistan, har vor tids salafisme sit udspring i Saudi Arabien. Den forveksles derfor ofte med Saudi Arabiens officielle religion, wahhabismen, som den også har meget til fælles med, men dog ikke kan slås i hartkorn med. Nogle af salafismens hovedfigurer er således saudiske stormuftier som Ibn Baz (1912-1999) eller Ibn Uthaimin (1926-2001). Såvel salafisme som wahhabisme er puristiske reformretninger, der tager udgangspunkt i en ide om, at den muslimske verden er i forfald, og at redningen skal komme ved, at islam bliver rensset for fremmede traditioner og kulturelle påvirkninger. Islams genrejsning skal altså ske ved at finde tilbage til islams kilder, Koranen og sunna (profetens sædvane) samt ved at efterligne Profeten og hans umiddelbare efterfølgere (*salaf al salih*). Salafisterne har ingen ambitioner om at kontekstualisere sharia, så den tilpasses den konkrete situation og kontekst. Tværtimod. Ved at følge Koranen og sunna og efterligne Profetens gerninger til punkt og prikke uden at tage højde for tid og sted, skal man undgå, at den menneskelige fornuft – der naturligvis ikke er på højde med Guds – indgår i definitionen af den islamiske norm.

Men for et af salafismens absolutte koryfæer, Nasir al-Din al-Albani (1914-1999), er selv wahhabismen ikke »ren« nok. Ifølge al-Albani findes der nemlig en beklagelig ambivalens i wahhabismen, i det mindste hvad angår den islamiske jura (*fiqh*). På den ene side hævder wahhabismens tilhængere nemlig, at de vender tilbage til kilderne – og dermed undgår den tradition, der fører lige luk mod forfaldet – men på den anden side har de wahhabistiske sheiker de facto fulgt en bestemt retsskole – hanbalismen – som de stort set bare har efterlignet (*taqlid*). Hanbalismen er en af de fire sunnitiske retsskoler, der voksede frem i de første århundreder efter Profe-

tens død, og som netop derfor udgør noget så beklageligt som en tradition.

For at komme *helt* tilbage til de fundamentale kilder, der ikke skal fortolkes, men »fortydes« – som det hedder på københavnsk – skal man ifølge Albani smide de fire retsskoler (*madhahib*) ud med badevandet og i stedet gøre studiet af *hadith* – overleveringer om, hvad Profeten gjorde og sagde – til det helt centrale. Det er nemlig kun ved at granske *hadith*, at det bliver muligt at besvare spørgsmål, som ikke én gang for alle er behandlet i Koranen, uden at gøre brug af noget så problematisk som den menneskelige fornuft. I modsætning til Koranen og *sunna*, der er formuleret af Gud og Profeten, er alle traditioner (retsskoler, filosofi, poesi etc.) jo blot menneskeskabte og bidrager derfor i en vis forstand til at »forurene« religionen.

Men hvordan kan man egentlig studere *hadith* uden at gøre brug af fornuften? Ifølge Albani skal det ske ved på ingen måde at forholde sig til indholdet (*matn*), der blot skal tages for pålydende som en ufravigelig norm. Studiet af *hadith* gælder derfor kun spørgsmålet om, hvorvidt en *hadith* er ægte eller ej. Og det er vel at mærke *alle* *hadith*, der skal gennem Albanis drakoniske screeningsprocesser. Der er således flere *hadith* fra ellers kanoniserede *hadith*-samlinger som Bukhari eller Muslim, der ikke får Albanis blå stempel og derfor falder fra kategorien »ægte« ned i den mindre prestigefyldte kategori »svag« (*daif*).

Det afgørende er imidlertid, at denne kritik af wahhabismen ikke udmønter sig i en politisk uenighed, som fører til, at salafisterne går i politisk opposition eller konspirerer mod det saudiske styre. I modsætning til islamisterne er store salafistiske sheiker som Ibn Baz, Ibn Uthaimin og al-Albani nemlig apolitiske i den præcise forstand, at de afholder sig fra at kritisere det saudiske regime. Al-Albani har ligefrem udtalt, at »god politik er at forlade

politik« (Lacroix, 2008). De klassiske salafi sheiker har set, hvordan deres islamistiske brødre blev forfulgt i Egypten og Syrien og har vurderet, at det ikke var umagen værd at udsætte sig for politisk forfølgelse, når deres projekt om at genrejse den sande islam langt hen ad vejen kunne realiseres inden for rammerne af det eksisterende politiske system. For salafisterne er islam nemlig ikke et politisk projekt, hvor sharia skal gøres til positiv lov i en islamisk stat, men en individuel norm, der ned i mindste detalje angiver, hvordan den gode muslim skal handle og leve. I modsætning til islamisterne, der fokuserede på staten og det politiske liv, er det primære for salafisterne den individuelle frelse. Salafismen er altså et individualistisk projekt, der handler om, at den enkelte muslim skal leve i overensstemmelse med Guds lov og således realisere sig selv. *Hadith* står i centrum for salafismen, fordi Profetens liv og levede (*sunna*) netop udgør den ultimative model, som enhver muslim har pligt til at efterleve. Og det gælder alle tænkelige aspekter af livet såsom beklædning, spisevaner, skægvekst, bdestilling etc.

Denne apolitiske grundholdning kommer også til udtryk ved, at salafisterne – i modsætning til islamisterne – ikke organiserer sig politisk. De stifter ikke politiske partier eller samler sig i formaliserede broderskaber. Tværtimod fungerer de i uformelle netværk og studiekredse (Wiktorowicz, 2000). I Saudi Arabien er de naturligvis repræsenteret på de store universiteter i Mekka og Medina, men i nabolande som Jordan og Yemen samler de sig i uformelle netværk og studiekredse eller mødes i private lejligheder for at diskutere. Denne uformelle struktur samt deres apolitiske grundholdning betyder, at salafisterne længe har undgået myndighedernes – og måske også forskernes? – bevågenhed. Der er i dag en stigende interesse for salafisme. I de seneste år er der således udkommet en række bøger og artikler om salafisme (fx Amghar, 2005, 2006; Al Rasheed, 2006;

Wiktorowicz, 2006; Holm, 2007; Hegghamar, 2008; Rougier 2008).² Den franske islamforsker, Olivier Roy, har længe behandlet fænomenet som »neo-fundamentalisme« (Roy, 2004), men er også for nylig gået over til betegnelsen »salafisme« (Roy, under udgivelse). Den stigende interesse skyldes formentlig den politiserede og måske ligefrem voldelige variant af salafismen.

Efter den første Golfkrig og efter »11. september« er der nemlig sket en umiskendelig politisering af salafismen. Selvom de fleste salafister i Europa sandsynligvis hælder mod den apolitiske gren, der pga. de store salafisheiker kaldes for »salafistisk sheikisme« (Haenni, 2006), er den politiserede udgave af salafismen – salafistisk jihadisme – via diverse al Qaeda-hjemmesider i dag blevet et hit blandt en lille gruppe yngre muslimer i Danmark.

Salafistisk jihadisme i Danmark?

De personer, der har været involveret i de seneste terrorsager i Københavnsområdet, nærer uden tvivl en vis sympati for den voldelige gren af salafismen. I takt med at islamisterne er blevet stuerene – går til møder i integrationsministeriet, holder dialogmøder med PET eller måske ligefrem stiller op til valg – har de mistet evnen til at tiltrække de unge muslimer, der søger mere radikale, aktivistiske svar på muslimers aktuelle situation. Det er her, salafismen kommer ind i billedet. Salafismen er en retning, der i øjeblikket vinder frem i Europa og især tiltrækker unge (Amghar, 2006). Det er svært at sige noget præcist om salafismens omfang, men den franske efterretningstjeneste vurderer, at i Frankrig – hvis befolkning er ca. 10 gange så stor som den danske – er der omkring 5.000 salafister. Det vurderes ligeledes, at hver fjerde franskmand, som i dag konverterer til islam, er salafist (Haenni, 2006). I modsætning til islamismen, der ofte forvaltes af ældre indvandrere, er salafismen »det nye«, den er »på mode«, den er »de unges

islam« (Amghar, 2006). Den franske imam, Dhaou Mesquine, fra pariserforstaden Aubervilliers fortæller, at der i øjeblikket »blæser en vind fra Orienten, som bringer tekster og fjernsynsprogrammer fra Saudi Arabien. Den promoverer Hanbali³ eller det, der er værre« (Bowen, 2004: 341). Mesquine forklarer, at de unge i dag foretrækker imamer, der kun underviser efter Koranen og hadith, men er stærkt kritiske over for imamer, der inddrager de etablerede retsskoler. De efterspørger den rene salafistiske vare, der uanset tid og sted giver samme klare og entydige svar på spørgsmål om, hvad en god muslim bør gøre. De ønsker ikke en blød, spirituel islam à la Oubrou, men en normativ islam, der kan sætte skik på deres desorganiserede liv (Haenni, 2006).

De unge mænd fra de seneste danske terrorsager er ikke første generation af jihadister⁴ på dansk jord (Taarnby, 2006). I 90'erne var København en vigtig plet på den europæiske jihadismes landkort, idet vi husede den prominente egyptiske islamist, Talal Fouad Qassem – Abu Talal – der i Egypten var blevet dømt til døden in absentia for medvirken til mordet på Sadat. Indtil 1995, hvor han på mystisk vis forsvandt i Bosnien,⁵ havde Abu Talal usædvanlig gode forbindelser til andre jihadistiske *hotspots* i Europa. Han stod i nær forbindelse med et kendt »kulturhus« i Milano, som under ledelse af Anwar Shaban ydede aktiv støtte til krigen i Bosnien. Denne første generation af jihadister på europæisk jord var ikke *strictly* salafi i den ny saudiske variant, vi ser i dag. De havde snarere rødder i den nordafrikanske islamisme (det egyptiske Gama'a Islamiyya eller det algeriske FIS). Hvis man sammenligner den første generation af jihadister med personer fra vor tids terrorsager, er der tale om meget forskellige opfattelser af, hvad militant aktivisme og jihadisme overhovedet går ud på.

Mens den første generation primært sigtede mod at befri besatte områder i den muslim-

ske verden, sigter vor tids europæiske jihadist mod at ramme de vantro eller korrupte muslimske ledere, der samarbejder med USA. De klassiske islamister var mujahidiner, der kæmpede guerillakrig i Afghanistan, Bosnien, Kashmir eller Tjetjenien. De ny jihadist sigter mod at realisere sig selv ved at indlede en karriere som martyr (*shahid*). Hvis de stadig maner til kamp mod muslimske regeringsledere, er det ikke kun fordi de har forrådt islam, men primært fordi de er i lommen på USA og Vesten (det saudiske kongehus eller »Bushsharraf« i Pakistan). Der er altså sket en udvikling fra defensiv til offensiv jihad. Det gælder ikke længere om at gå i krig for at befri et muslimsk territorium og skabe en islamisk stat, men om at lave selvmordsattentater for at realisere sig selv (ved at indløse en enkeltbillet til paradiset). Den ny jihadist sigter ikke mod at skabe retfærdighed i en uretfærdig verden, men opfatter sig som en »ren«, der opererer i en uren verden. I den forstand er vores lokale Guantánamo-fange, Slimane Abderrahmane, en jihadist af den gamle skole. Han havde ingen planer om at sprænge terrorbomber i europæiske hovedstæder, men drømte om at komme til Tjetjenien for at støtte den væbnede kamp. Det var for at realisere dette projekt, at han i 2001 lagde vejen over Afghanistan.

Radikalisering: fra ideologi til handling – eller lige omvendt?

Inden jeg kommer nærmere ind på, hvad salafistisk jihadisme mere præcist består i, er det nødvendigt at berøre spørgsmålet om forbindelsen mellem religion og terror. Det er vigtigt ikke at overdrive religionens rolle, for der er intet, der tyder på, at det er religion eller ideologi, der får folk til at flirte med ideen om at begå terror. Det fremføres ofte som den rene og skære selvfølge, at islam eller al Qaedas ideologi *inspirerer* unge muslimer til at begå terror. Denne forestilling bygger på en ide om, at religion eller ideologi er det primære, som på sigt fører til en intention om at handle eller begå terror. *Først* bliver man re-

ligiøs (eller stifter bekendtskab med en radikal ideologi), *derefter* indleder man en såkaldt »radikaliseringsproces«, som netop består i, at man kommer under indflydelse af radikale ideer. I takt med at man bliver mere og mere religiøs – dvs. i takt med at man i stigende grad kommer under indflydelse af radikale ideer – bliver man stadig mere villig til at begå terror... indtil det springende punkt, hvor processen tipper over og »den radikaliserede« er klar til at tage skridtet fra tale til handling. Men er det overhovedet det, der foregår?

På baggrund af de terrorsager vi har haft i Danmark – og på baggrund af erfaringer fra udlandet – kunne man argumentere for, at det snarere er det modsatte, der er tilfældet, nemlig at viljen til at handle går forud for det teologiske eller ideologiske engagement. En af de dømte i den såkaldte »Glasvej-sag« havde uden tvivl et stærkt politisk engagement, et ønske om at »handle«, »kæmpe« eller »gøre noget«, og på denne baggrund opsøgte han diverse radikale grupperinger, der måske kunne hjælpe ham på vej i dette forehavende. Først havde han for en kort bemærkning været omkring Hizb ut-Tahrir. Derefter var han tilknyttet et salafistisk miljø i København, der er kendt for militante synspunkter. Under et ophold i Pakistan opsøgte han skiftevis Den store Moské i Lahore og Den røde Moské i Islamabad. Den røde Moske var på det tidspunkt hjemsted for den radikale imam, Abdul Rashid Ghazi, der havde forbindelser til al Qaeda og det pakistanske Taleban. Under Julikrigen i 2006 mellem Israel og Hizbollah, ville han til Libanon for at kæmpe. Det lykkedes ham dog ikke at komme af sted, men da han i 2007 kom tilbage til Pakistan, opsøgte han igen miljøet omkring Den røde Moské. Her kom han i kontakt med en person, der tog ham med til Nordwaziristan i den nordvestlige del af Pakistan – et område, der i dag er tilholdssted for diverse militante grupper med tilknytning til al Qaeda og det pakistanske Taleban. Ifølge en person

fra det amerikanske justitsministerium, der vidnede i sagen, havde han i Den røde Moské mødt en »al Qaeda-facilitator«, der havde sørget for, at han kunne komme i en al Qaeda træningslejr i Waziristan. Ifølge hans egen forklaring var han taget derop for at besøge en ven.

Under alle omstændigheder tyder alt dog på, at han i udgangspunktet havde en »vilje til at handle«, og at han på denne baggrund shoppede rundt mellem diverse radikale miljøer, der kunne skaffe adgang til de forjættede slagmarker. I religiøs eller ideologisk forstand er de miljøer, han har frekventeret, ekstremt heterogene og repræsenterer på ingen måde en bestemt form for religion. Der er altså ingen tegn på, at en fordybelse af et religiøst eller teologisk engagement trin for trin førte til en vilje til at handle. Andre personer fra samme miljø, som ikke har været direkte involveret i terrorsager, har ligeledes militante erfaringer med i bagagen (militante erfaringer fra udlandet, tilknytning til politiske miljøer i Danmark, tilknytning til ungdomshuset). I disse tilfælde er det altså ikke mødet med islam, der udløser et politisk engagement, men snarere et politisk engagement, der alt efter tid og sted knytter sig til diverse ideologier og miljøer.

I andre europæiske lande har man lignende erfaringer. I en rapport fra *International Crisis Group* om jihadisme i Frankrig konkluderer det: »radikalisering er frem for alt en politisk proces, der evt. kan få en teologisk formalisering, men denne formalisering sker kun efterfølgende og er sjældent den udløsende faktor« (Haenni, 2006). Netop derfor ser man, at såkaldte »radikaliseringsprocesser« i dag går ekstremt hurtigt. Rapporten nævner en vis Mohamed A, der omkom som kombattant i Irak. Fra han begyndte at frekventere et bestemt radikalt miljø, gå med djellaba, lade skægget stå etc., til han drog til Irak, gik der ca. to uger. Det tyder på, at det ikke var teologisk fordybelse, der førte til en

vilje til at handle, men snarere, at en vilje til at handle tager en religiøs form, fordi den salafistiske jihadisme i øjeblikket tilbyder den mest attraktive modstandsideologi, og fordi jihadistiske miljøer kan skabe kontakter, der gør det muligt at skride til handling.

De unge bliver næppe overbevist af teologiske argumenter. De bliver snarere påvirket af konkrete erfaringer med vold og uretfærdighed, som gør dem modtagelige for film, der viser, hvorledes muslimer bliver ydmyget og undertrykt i Afghanistan, Bosnien eller Palæstina. Den salafistiske jihadisme er altså ikke bare en fritsvævende ideologi, der kan inspirere eller ligefrem hjernevaske unge muslimer. Den fungerer, fordi den har resonans i forhold til de unge muslimers egne erfaringer og behov. I en strategisk variant giver den nogle præcise indikationer for, hvad en god muslim bør gøre og giver samtidig mulighed for at udtrykke en klar modstand til USA, Vesten og det materialistiske samfund. Salafismen står altså i grel modsætning til islamismen, der i stigende grad forsøger at »gradbøje« islam og gå i dialog med vestlige regeringer og myndigheder.

Fra saudisk jihadisme til militant engagement i Danmark

Men selv om religionen ikke er *trigger* – og dermed næppe er det sted, man skal lede, hvis man skal løse »terrorismens gåde« – spiller den alligevel en rolle for mange personer, der befinder sig i såkaldt militante miljøer i dag. Hvis man har en diffus vilje til at »gøre noget« – fx i forhold til den uretfærdighed, muslimer udsættes for rundt omkring i verden – kan ideologien give denne vilje form, retning og mening. Den har også en vigtig social funktion, idet den er adgangsbillet til de miljøer, der kan bane vejen for et militant engagement. Der er tale om attraktive miljøer, hvor man kan få status, anerkendelse, sammenhold og spænding, og hvor man helt konkret – ved hjælp af det salafistiske look – kan *performe* sin modstand i det

offentlige rum. Religionen udgør altså en form for kapital, man skal være i besiddelse af for at få adgang til det jihadistiske felt.⁶ Selv om man ikke behøver at have et indgående og detaljeret kendskab til en bestemt ideologi for at kaste sig ud i en løbebane som terrorist, er det nok en forudsætning, at man tilslutter sig ideologien for at være en del af miljøet. Og i de seneste år er det især den salafistiske jihadisme, der har tiltrukket unge danskere med militante ambitioner.

Som sagt var salafismen oprindelig apolitisk i den præcise forstand, at den opfattede islam som en individuel norm (at følge Profetens eksempel) og undgik enhver kritik af det pågældende regime. I et land som Saudi Arabien har de store salafistiske sheiker af og til givet fatwaer om politiske emner, men har bevidst undgået at kritisere det saudiske kongehus. Som sagt er der dog siden 90'erne sket en politisering af salafismen. I kølvandet på den første Golfkrig (1991) opstod der nogle religiøse miljøer, som – helt i modstrid med den klassiske salafisme – ytrede kritik af det saudiske regime, der tillod amerikansk tilstedeværelse i »de to byers land«. I 1990 opstod den politiserede Sahwa-bevægelse (*Sahwa Islamiyya*) med frontfigurerne Salman al-Awda og Safar al-Hawali. De ønskede et brud med den kvietistiske holdning, der traditionelt har kendetegnet den saudiske ulama, og kritiserede den saudiske udenrigspolitik – navnlig spørgsmålet om, hvorvidt det var legitimt at få hjælp fra vantro (USA) til at bekæmpe en muslimsk hær fra Irak.

Men efter 2001 bliver salafismen i Saudi Arabien decideret jihadistisk. For det første kommer en del saudiske al Qaeda-kombattanter tilbage fra Afghanistan. Nogle af disse danner al Qaeda på den Arabiske Halvø (AQAP), som gennemfører en række terrorattentater i Saudi Arabien. Men for det andet sætter den internationale situation fornyet gang i politiske diskussioner om den amerikanske tilstedeværelse i Saudi Arabien og ik-

ke mindst spørgsmålet om jihad, dvs. hvorvidt og under hvilke præcise omstændigheder jihad er legitim – herunder forskellen mellem martyroperationer og selvmordsoperationer.

Men hvad betyder ideologiske diskussioner i Saudi Arabien overhovedet for militante miljøer i Europa og Danmark? Sagen er, at disse diskussioner faktisk betyder noget. Via en lang række hjemmesider, passwordbeskyttede al Qaeda-fora, salafistiske blogs og i stigende grad via Youtube er unge i Danmark og Europa direkte koblet op på den internationale jihadisme og kan således følge med i al Qaeda-relaterede diskussioner *on a daily basis*. En del europæere – også danskere – har haft mulighed for at studere i Saudi Arabien, fordi de saudiske ambassader rundhåndet har uddelt stipendier. Men i de senere år er salafismen især udbredt via internettet. En hjemmeside som Paltalk (www.paltalk.com) har været stærkt medvirkende til salafismens udbredelse i Europa. Den tilbyder online-kurser med Mekka- og Medina-baserede sheiker og giver adgang til diverse tematiske chat-rooms (Thomas, 2008).

Nogle af de unge mænd, der var indblandet i Glostrup-sagen har fulgt med i al Qaeda-relaterede fora. Her har de bl.a. interesseret sig for, hvorledes saudiske sheiker forholdt sig til spørgsmålet om martyroperationer. Efter attentatet i London d. 7/7 2005 gløder internettet med salafistiske fatwaer om, hvorvidt selvmordsattentater som det i London er tilladte. Nogle af de religiøse referencer, som de implicerede i Glostrup-sagen har angivet, er navne som Bashir al-Tartusi og Nasser al-Fahd. I august 2005 udsender Tartusi en meget omdiskuteret fatwa om selvmordsoperationer. Tartusi er en estimeret sheik inden for salafistisk jihadisme, og man kunne derfor tro, at hans fatwa ville være en hyldelse eller måske ligefrem en opfordring til selvmordsaktioner. Men hans fatwa er tværtimod et langt og yderst velbegrundet argument for,

hvorfor selvmordsoperationer *ikke* er tilladt. Fra august til november (anholdelser i Glostrup-sagen sker i oktober) udsender han intet mindre end seks fatwaer om spørgsmålet. Han skriver bl.a. om London-attentatet, at »disse handlinger er tættere på selvmord [*intihar*] end på martyrium [*istishhad*], og de er forbudte« (Hazan, 2006). Det samme gælder den yngre sheik Nasser al-Fahd (f. 1968), der blev anholdt efter et terrorattentat i Riyadh i 2003. Efter sin løsladelse samme år trak han i et langt tv-interview sine tidligere synspunkter tilbage og fordømte nu attentatet i Riyadh: »At sprænge sig selv i luften i sådanne operationer er ikke martyrium, men selvmord.« (Fahd, 2003). Andre religiøse referencer, som personer fra Glostrup-sagen har angivet, indtager den modsatte holdning.

Det interessante er altså, at den salafistiske jihadisme ikke bare er én sammenhængende ideologi, der har en *effekt* på unge muslimer i Europa – altså en enstrengt *top-down* proces, hvor ideologien så at sige implementeres. Man kan ikke bare downloade en samlet jihadistisk pakke, for der findes ikke ét kanonisk hovedværk à la *Das Kapital* eller *Maos Lille Røde*, som unge med terrorambitioner kan konsultere. Den salafistiske jihadisme er tværtimod polyfon og i konstant forandring. Den består af en masse forskellige stemmer og ytringer, som ofte er i direkte modstrid med hinanden. Og den er i konstant bevægelse, fordi de estimerede salafi-sheiker løbende udsteder fatwaer, der forholder sig til den konkrete situation. Det sker også, at de estimerede sheiker vender 180 grader rundt og indtager den modsatte holdning end tidligere (ofte efter ophold i et saudisk fængsel...). De unge vesteuropæere, der i dag har direkte adgang til den salafistiske »al-qaedisme« via internettet, er altså ikke bare passive individer, der bliver hjernevasket. Tværtimod kræver det aktiv deltagelse at holde rede på, hvad de salafistiske sheiker mener om diverse former for vold og ikke mindst, hvem af de utallige sheiker, man evt. vil tilslutte sig. Det

er naturligvis ikke alle i et radikalt miljø, der interesserer sig for ideologiske spidsfindigheder, og det er heller ikke nødvendigvis de ideologisk interesserede, som er mest aktivistiske. Men hvis bare nogle i et miljø har kapacitet til at følge med, kan de løbende briefe de andre.

Islamisme, salafisme og terror

De unge mænd, der de seneste år har været anklaget i danske terror-sager, er ikke, som det ofte hævdes, »militante islamister«. Deres religiøse praksis og deres politiske overbevisning har langt større affinitet med »salafistisk jihadisme« – en retning, der de seneste år har fået øget tilslutning i Vesteuropa. Islamismen, der startede som en revolutionær bevægelse, har de seneste år gennemgået en drastisk forvandling, idet de islamistiske organisationer i stigende grad har søgt at tilpasse islam til en europæisk kontekst. I visse lande har islamister ligefrem søgt indflydelse ved at indgå i muslimske råd, der samarbejder med regering og myndigheder. Men for nogle unge er dette et unødigt knæfald for Vesten. De shopper rundt på det religiøse marked og finder mere militante former for islam, der svarer til deres behov for at handle og »gøre noget« i forhold til den situation, muslimer befinder sig i rundt omkring i verden. Det er her, den salafistiske jihadisme kommer ind i billedet. Salafismen, der har rødder i Saudi Arabien, var oprindeligt en apolitisk retning, der ignorerede politik og opfattede islam som en individuel norm. Efter »11. september« har salafismen i sin politiske og ligefrem voldelige variant vundet en vis tilslutning blandt unge muslimer i Europa. Den er »det nye«, den lefler ikke for Vesten, men tilbyder tværtimod en klar modstandsideologi, som giver adgang til nogle små eksklusive miljøer af »frelste« (*firqa narjiyya*).

At visse unge bliver tiltrukket af den salafistiske jihadisme, betyder dog ikke, at religion er *årsag* til »radikalisering« eller en *stepping*

stone til et radikalt politisk engagement. Alt tyder tværtimod på, at et politisk engagement og en vilje til at handle i dag leder unge på sporet af den salafistiske jihadisme. En sådan form for islam giver ex post facto deres politiske engagement mening og retning. Den salafistiske jihadisme er ikke bare en frit svævende ideologi, som kan indpodes i unge muslimer. Den fungerer, fordi den har resonans i forhold til deres egne erfaringer og situation, og fordi den giver nogle klare svar på, hvad de skal gøre.

Noter

1. Jeg har i 2008 fulgt tre danske terrorretssager i København sammen med ph.d.-studerende Ann-Sophie Hemmingsen. Min viden begrænser sig derfor til København og omegn. To af de tre sager endte med frifindelse.
2. Se også *ISIM Review*, nr. 21, forår 2008, der indeholder seks artikler om salafisme.
3. Hanbali er en af de fire islamiske retsskoler og bliver ofte opfattet som den mest strikse.
4. I denne sammenhæng er en jihadist ikke nødvendigvis en person, der praktiserer voldelig jihad, men blot en person, der sympatiserer med jihadismen.
5. Ifølge tidligere direktør for CIA, Michael Scheuer, den første *rendition* i Europa, interview i *Politiken*, 20. oktober 2007. Så vidt vides udleverede amerikanerne Abu Talal til Egypten, men her fortæber sporene om hans videre skæbne sig.
6. For en teoretisk diskussion af forholdet mellem religion og terror se Crone, 2009.

Litteratur

- Al-Rasheed, Madawi (2006), *Contesting the Saudi State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Andersen, Lars Erslev (under udgivelse), »Al-Qaida: From organisation to ideology«, *Intellectual Discourse*.
- Amghar, Samir (2005), »Les salafistes français: une nouvelle aristocratie religieuse«, *Maghreb-Mas-hrek*, 183: 13-31.
- Amghar, Samir (2006), »Le salafisme en Europe: la mouvance polymorphe d'une radicalisation«, *Politique étrangère*, 1: 67-78.
- Bowen, John R. (2004), »Pluralism and Normativity in French Islamic Reasoning« i Robert Hefner,

- red., *Islam, Pluralism, and Democratization*, Princeton: Princeton University Press, pp. 326-46.
- Crone, Manni (2009), »Doing terror! Radical Islamism and the performance of terror«, paper præsenteret på International Studies Association, New York, 15.-18. februar.
- Haenni, Patrice (2006), »La France face à ses musulmans: émeutes, jihadisme et dépolitisation«, International Crisis Group, *Report Europe* 172.
- Hazan, D. (2006), »Expatriate Syrian Salafi Sheikh Al-Tartusi Comes out against Suicide Attacks«, *MEMRI special report* nr. 40, <http://memri.org/bin/articles.cgi?Page=archives&Area=sr&ID=SR4006> (accessed 300409).
- Hegghammar, Thomas (2008), »Islamist violence and regime stability in Saudi Arabia«, *International Affairs*, 84(4): 701-15.
- Holm, Ulla (2007), »Unge muslimer og salafister i Frankrig«, *DIIS Working paper* 2007/21.
- Høg, Erik (2006), »Religionernes rolle i terrorisme« (interview med Jesper Langballe og Jørgen Bæk Simonsen), *Universitetsavisen*, 7. december.
- Lacroix, Stéphane (2008), »L'apport de Muhammad Nasir al-Din Al-Albani au salafisme contemporain« i Bernard Rougier, red., *Qu'est-ce que le salafisme?*, Paris: PUF, pp. 45-64.
- Oubrou, Tareq 2000. »Introduction théorique à la chari'a de minorité«. http://www.oumma.com/spip.php?page=imprimer&id_article=7 (accessed 110707).
- Oubrou, Tareq 2003. »La charia de minorité: contribution pour une intégration légale de l'islam«. http://islamlaicite.org/article.php3?id_article=24 (accessed 080807).
- Ramadan, Tariq (2004), *At være europæisk muslim*, Højbjerg: Hovedland.
- Rougier, Bernard (2008), *Qu'est-ce que le salafisme?*, Paris: PUF.
- Roy, Olivier (1992), *L'Échec de l'islam politique*, Paris: Éditions du Seuil.
- Roy Olivier (2004), *Den globaliserede islam*, København: Vandkunsten.
- Roy, Olivier (under udgivelse), »Islam i Europa«, Peter Madsen og Gert Sørensen, red., *Europa – et uafsluttet projekt*, København: Tiderne Skifter.
- Sheik, Mona (2009), »How does Religion matter?«, paper præsenteret på International Studies Association, New York, 15.-18. februar.
- Taarby, Michael (2006), »Jihad in Denmark – An overview and analysis of Jihadi activity in Denmark 1990-2006«, *DIIS Working Paper* 2006/35.

Thomas, Dominique (2008), «Le rôle d'internet dans la diffusion de la doctrine salafiste», in Bernard Rougier, red., *Qu'est-ce que le salafisme?*, Paris: PUF, pp. 87-102.

Wiktorowicz, Quintan (2000), «The Salafi Movement in Jordan», *International Journal of Middle East Studies*, 32(2): 219-40.

Wiktorowicz, Quintan (2006), «Anatomy of the Salafi Movement», *Studies in Conflict & Terrorism*, 29(3): 207-39.

Wæver, Ole (2006), «What's Religion got to do with it? Terrorism, War on Terror, and Global Security», *Keynote lecture at the Nordic Conference on the Sociology of Religion*, August 11, in Aarhus.

»Fare, fare krigsmand« – Den skjulte religion i krig

Morten Brænder, ph.d.-stipendiat, Institut for Statskundskab,
Aarhus Universitet

Denne artikel handler om soldaterofret, på samfundsmæssigt og på individuelt niveau. Offerhandlinger handler om religion, ikke nødvendigvis i traditionel, essentialistisk forstand, men i funktionel henseende. Det er det, jeg kalder den »skjulte religion«, den religionslignende dyrkelse af samfundets enhed. Med udgangspunkt i studier af soldaterofferets funktion i det amerikanske samfund og en analyse af sanglegen »bro, bro, brille« argumenterer jeg i artiklens første del for hvorledes soldaterofret ikke alene begrundes men også selv tjener en begrundende funktion: Soldaten viser at samfundet er værd at dø for ved at dø i nationens navn. Artiklens anden halvdel handler om i hvis navn amerikanske soldater så faktisk dør, et forhold som har undergået kraftige forandringer i de seneste århundrede.

I 1899 udgav Marcel Mauss og Henri Hubert deres »Essay om offerets natur og funktion«. Værket introducerede en række centrale distinktioner som grundlag for et systematisk studie af offerhandlingen, herunder at den altid er kendetegnet ved tilstedeværelsen af mindst to aktører: (1) la victime og (2) le sacrifiant. *La victime*, ofret, betegner de personer eller genstande som ofres i offerhandlingen. Offerhandlingen er en helliggørelse, det vil sige det ofrede legeme undergår en irreversibel forandringsproces, som gør det til formidler mellem det menneskelige og det

guddommelige (Hubert & Mauss, 1929: 18). *Le sacrifiant* derimod betegner det legeme, den »moralske person«, på hvis vegne offerhandlingen foretages. Teoretisk set kan dette legeme godt være et enkeltindivid, men typisk vil betegnelsen dække et kollektiv, et offerfællesskab: en familie, en gruppe, eller samfundet i sin helhed.¹

Denne artikel handler om soldatens død som en offerhandling, og er struktureret med udgangspunkt i Mauss' og Henris skelnen. For bag spørgsmålet, hvorfor dør soldater i krig, gemmer der sig to andre spørgsmål: Hvorfor sendes soldater i krig? Og hvorfor drager soldater i krig? Det ene drejer sig om den sociale enhed på hvis vegne offerhandlingen finder sted. Det andet om dem, der ofres. I artiklens første halvdel beskæftiger jeg mig således med offerets kollektive funktion. Den centrale pointe er her, at soldatens død ikke først og fremmest er et middel til at opnå sejr, men et middel til at bekræfte fællesskabets legitimitet: hvilket eksemplificeres med henvisninger til offerets betydning i Amerikansk kultur og til sanglegen »bro, bro brille«. I den anden beskæftiger jeg mig med, hvorledes ofrene selv, amerikanske soldater, forholder sig til offerhandlingen. Pointen er her, at

hvad der førhen blev artikulert som et klart modsætningsforhold mellem offerhandlings to grundlæggende aktører, i dag synes at udgøre komplementære fortolkninger.

Det er en grundlæggende forudsætning for denne artikel, at ofre handler om religion, og at religion forstås i en funktionalistisk og ikke en essentialistisk betydning. Sagt på en anden måde: jeg interesserer mig ikke for hvad religionen er, men hvad den gør.

Når vi debatterer religionens rolle i det offentlige rum, så tager vi som regel udgangspunkt i et essentialistisk religionsbegreb. Vi taler om islam, kristendom og måske buddhisme som sociale fænomener, der deler en række fælles karakteristika, essentielle træk, som i sidste ende bestemmer om de kvalificerer til betegnelsen religion eller ej: Typisk tilstedeværelsen af gudsforestillinger (hvilket så uheldigvis let diskvalificerer buddhismen). Funktionalistiske definitioner derimod fokuserer på hvilken social funktion, der kvalificerer et givent fænomen som religiøst: typisk at religionen skaber følelsen af social enhed (Bellah, 1991b; Berger, 1990).

Funktionalistiske definitioner kan være både smallere og bredere end essentialistiske: Smallere, fordi de fokuserer på den specifikt religiøse funktion, et givent fænomen opfylder, og bredere, fordi det fænomen ikke nødvendigvis er ét, vi normalt ville associere med religion. Funktionelt set kan overtro, folkereligion, nationalisme og sammenholdet i subkulturer analyseres på lige fod med religion. Når jeg studerer soldaterofret som et religiøst offer er det i denne henseende: som en form for »skjult religion«. Denne skjulte religions funktion og dens legitimering er omdrejningspunktet i det følgende.

Den sociale legitimering af soldaterofret

Der findes mange definitioner på krig. En af de korteste, men slet ikke den dårligste er William T. Sherman's: »krig er helvede«

(Williams & Caldwell, 2006: 311). For soldaten betyder krigen et krav om at bryde de to grundlæggende sociale tabuer, drabsforbuddet og pligten til selvopretholdelse. For det omgivende samfund betyder krigen tabet af fædre og sønner, og, såfremt krigen føres på egen jord, afsavn, sult og rædsler. Sagt på en anden måde: Krig er en så modbydelig ting, at ingen burde ville give sig i kast med den – ikke med mindre alternativet er værre. Det er netop denne tilføjelse, dette »med mindre«, som er afgørende her. Beslutningen om at gå i krig er så vidtrækkende for alle implicerede, at den fordrer en begrundelse.

Al begrundelse handler om afvejning. Man yder et offer, og for at retfærdiggøre dette offer vejes det op imod et værre alternativ. Gyldigheden af en sådan afvejning afhænger af hvorvidt den omregningsmodel, der lægges til grund herfor, betragtes som gyldig af modtageren (Mills, 1940; Boltanski og Thevenot, 2006). Hvorvidt det er tilfældet, afhænger i høj grad af konteksten, herunder hvad der skal retfærdiggøres. Krig kan eksempelvis enten begrundes med henvisning til nødvendigheden af at forfølge egeninteresser i en verden af knappe ressourcer eller med retten til selvforsvar i international lov. Et helt centralt spørgsmål er imidlertid om sådanne begrundelser er tilstrækkelige, når det gælder retfærdiggørelsen af krigens ofre. Det er her religion kommer ind i billedet. Dermed ikke være sagt, at krige partout begrundes religiøst, men religionen er et rigtigt godt redskab til at begrunde ting, der ikke kan begrundes på anden vis.

Den tyske sociolog Niklas Luhmann har argumenteret for, at et studie af religion må tage udgangspunkt i religionens funktion som »kontingensfortolkende« instans (Luhmann, 2000). Det kontingente er det, der kalder på forklaring, men som ikke kan forklares ved hjælp af traditionelle, dennesidige forklaringslogikker. Uanset om man mener, at Luhmanns karakteristik er udfyldende, og om

man tilslutter sig hans konklusioner i forhold til studiet af religion i øvrigt, kan identifikationen af denne funktion bidrage til vores forståelse af, hvorfor det i retfærdiggørelsen af krig er fristende at trække på religionen: Religion har en uovertruffen evne til at give det meningsløse mening, fordi religionen er menneskets måde at forholde sig til det, der ligger hinsides fornuften. I krigen står man ansigt til ansigt med døden, med grænsen for menneskelig væren, og selve det eksistentielle grundvilkår for al menneskelig stræben: at ingen lever evigt. Døden befinder sig hinsides den menneskelige bevidstheds rækkevidde og er dog et uomgængeligt vilkår. Den kalder på forklaring, på kontingensfortolkning.

Religion og krig:

Offerhandlingen som bekræftelsesritual

Al begrundelse handler om afvejning, om afvejning af ofre. Når Mauss og Henri analyserer offerhandlingen, er det netop fordi den udgør det religiøse rituals mest grundlæggende form, hvilket bringer os videre til det andet afgørende aspekt ved forholdet mellem religion og begrundelse: At et offer kan tjene som en begrundelse i sig selv og derved kortslutte afvejningens logik.

Mauss' og Huberts analyse var banebrydende i mere end en forstand. For det første regnes de blandt grundlæggerne af en praksis-cenreret tilgang til studiet af religion. I modsætning til eksempelvis Mircea Eliade, opfattede Mauss og Hubert ikke ritualet som en coverversion af den mytiske fortælling (Eliade, 1997: 59). For dem var ritualet en selvstændig praksis, der formidler mellem det guddommelige og det menneskelige (Girard, 1979; Staal, 1979). For det andet repræsenterer analysen et godt eksempel på, hvorledes de, ligesom Émile Durkheim, søgte at systematisere studiet af sociale fænomener, at gøre samfundsvidenskaben til en nomotetisk disciplin. For det tredje er værket formet som et opgør med den indtil da dominerende til-

gang til en sådan systematisering: evolutionismen (Hubert og Mauss, 1929: 5-9). Ganske vist kan de arketyperiske eksempler på offerhandlingen, som Mauss og Hubert fremhæver, alle rubriceres som »arkaisk religion«, religion som vi møder den i en tidlig periode af menneskets historie (Bellah, 1991a: 30). Men det afgørende grundlag for hele essayet er, at den »natur og funktion«, de identificerer i disse eksempler (ligesom i øvrigt arkaisk religion), er arketyperiske. Her er grundformen: ud fra den kan alle andre offerhandlinger forstås. Studiet står ikke uimodsiget, men det er symptomatisk, at selv kritikere af Mauss og Henri ofte bygger videre på deres tanker. Det gælder først og fremmest opfattelsen af ritualets sociale funktion.

Som sagt er det ifølge Mauss og Henri den sociale enhed, der initierer offerhandlingen, og som, set i et handlingsperspektiv, udgør dens subjekt. Ofret derimod gøres til genstand, til objekt for handlingen. I første omgang. For hele formålet med Offerhandlingen er, at den forandring ofret undergår i indvielsen, skal virke tilbage på den sociale enhed, subjektet, som således i anden omgang selv gøres til objekt for offerhandlingen. Offerlegitimering handler derfor ikke kun om at sætte tabet, ofret, ind i en større sammenhæng, men også om at den sociale enhed i kraft af offerhandlingen selv gives en betydning.

René Girard, en skarp kritiker af Mauss og Henri, forstærker dette argument ved at hævde, at retfærdiggørelsens bevisbyrde skal vendes på hovedet. Når noget skal begrundes, ligger bevisbyrden som regel på undtagelsen: For Mauss og Hubert er undtagelsen repræsenteret i offerhandlingen, voldens konkrete udtryk. Volden, kontingensen, det umiddelbart meningsløse kalder på en meningsgivende handling, på fortolkning. For Girard er volden derimod konstant. Menneskets grundlæggende voldelighed, ikke forstået som aggressivitet eller naturdrift, men som det vilkår at mennesker altid indgår i

magtspil i mødet med andre mennesker, kommer før det sociale (Girard, 1979: 145-147). Det sociale bliver til i struktureringen, i bevægelsen fra meningsløs til meningsfuld, legitim vold. Det er denne kanalisering, udøvet i det religiøse ritual og udvirket som socialitet, der kalder på forklaring: det er samfundet selv, der fordrer legitimering (Girard, 1979: 8).

Hvorledes begrunde samfundet? Gennem udøvelsen af den legitime vold, der på én gang tjener til at bortlede den ustrukturerede, ødelæggende vold fra samfundet selv og udgør en evig påmindelse herom. Med andre ord: det er ikke offerhandlingen, men samfundet, der skal legitimeres, og offerhandlingen er den legitimeringsmekanisme, der gør det muligt at skelne mellem det legitime og det illegitime, som gør samfundet muligt. Sat på spidsen handler legitimeringen af soldaterofret ikke om at retfærdiggøre døden, men om at retfærdiggøre det samfund, han dør for.

Offerforestillingen i amerikansk civilreligion

For Girard har krig kun betydning for offerforestillingen i afledt form. Eftersom mennesket først konfronteres med volden i mødet med andre mennesker, i socialiseringen, er volden egentlig et internt samfundsanliggende. Ritualets kanalisering af volden skal beskytte samfundet mod sig selv, ikke mod ydre farer. Krig kan godt være rituel, men netop som en måde at aflede samfundets iboende voldelighed på (Girard, 1979: 278-280). I deres Girard-inspirerede analyse af offeret i amerikansk kultur, viderefører Carolyn Marvin og Martin Ingle dette argument, og viser hvorledes krigens kanalisering af volden opretholder det amerikanske samfunds enhed (Marvin og Ingle, 1996).

Marvin og Ingle skriver sig ind i en efterhånden mangeårig tradition for at beskrive den religionslignende dyrkelse af det amerikanske samfunds enhed som »civilreligion«. Betegnelsen, som er synonym med det jeg

har kaldt den skjulte religion, blev i sin moderne betydning skabt af Robert N. Bellah. I en artikel fra 1967 argumenterede Bellah for at civilreligionen udgjorde en fuldgyldig religionsform og igennem analysen af præsidentaler, viste han, hvorledes artikulationen af civilreligion tydeligst kommer til udtryk, når den nationale enhed er i krise, hvilket ofte vil sige i krig (Bellah, 1991b). Også Marvin og Ingle hævder, at »nationalisme er den stærkeste religion i USA« (Marvin og Ingle, 1996: 767) og i deres analyse af offeret som en enhedsskabende instans forstærker de Bellahs kobling af civilreligion og krig.

Når soldater sendes til fronten for at kæmpe og dø, er det ifølge Marvin og Ingle for at forsvare samfundet, men ikke i den betydning, vi oftest ligger heri, at besejre fjenden. Deres centrale påstand er, at soldatens primære opgave ikke er at sejre, men at dø. Hans offer er en bekræftende handling, hvis formål er at bevidne samfundets værd: »[når] guddommen beordrer det, så må vi udføre det rituelle offer, krigen, som opretholder gruppen« (Marvin og Ingle, 1996: 771).

Men er det ikke en absurd tanke? Vi ved jo, at samfund fører krige for at beskytte deres borgere og for at forfølge magthavernes interesser: Rationalet bag USA's invasion af Irak i 2003 diskuteres flittigt, men det havde vel intet med kanalisering af vold at gøre. Helt rigtigt, men det afgørende i denne sammenhæng er perspektivet: ét er at afklare hvorfor et givet samfund går i krig; noget andet hvorledes samfundet forholder sig til den triste omstændighed, at soldater dør. Det er i denne, den sidste betydning, at offerkulten har relevans, og den afgørende pointe er, at dyrkelsen af soldatens offer er indifferent over for krigens udfald. Den generelle læresætning, at man skal kende sine sande venner i modgang, gælder også på nationens område: Hvilket klarere bevis på troskab gives der end et blodoffer, der ydes uden den forventning om belønning, der ligger i sejren? Sol-

sortesletten i 1389, Dybbøl i 1864, og Tet-offensiven i 1968. Den rolle disse navne spiller i henholdsvis serbisk, dansk og amerikansk bevidsthed, vidner om, at nationer ikke kun fejrer glørværdige sejre, men også forsmædelige nederlag. Frem for alt fejrer de døden. For ved at gøre soldatens død til et offer på nationens vegne kan nationen vise, at den er værd at dø for.

Denne forestilling kan synes meget spekulativ. Tillad mig derfor, inden vi vender os mod hvordan Amerikanske soldaters selv har legitimeret deres ofre, at give et eksempel fra vores egen kulturkreds på gennemspilningen af et sådant offerritual, der kobler voldens kanalisering med krigen. I sanglegen »Bro, bro brille« findes der klare paralleller til Girards fortolkning af offerets funktion. At det er en leg anfægtet ikke ideen om en sådan parallel. Lege indeholder en fast struktur, som gør dem resistente over for sociale forandringer. Dertil kommer, at der er klare ligheder mellem måden lege og »rigtige« ritualer fungerer på. Ligesom udførelsen af et ritual fordrer en særlig rammesætning, der skiller det fra hverdagen, er legen kendetegnet ved sin egen semantik: I spil som regler. I børns lege som roller, man nok kan bevæge sig ind og ud af, men kun ved hjælp af markører: det være sig brugen af *lege-konjunktiv*: »så sagde vi jo, at jeg var prinsesse«; eller det fænomen at selv ærke-jyske børn i rollelege taler københavnsk.

Legens indhold: Offersymbolikken

Folkloristikken strides om hvor gammel »bro, bro brille« faktisk er. (Feilberg, 1905; Thuren, 1908). Skønt en før-historisk oprindelse ville støtte Girards opfattelse af offerets universalitet, er det ikke alderen der er afgørende i denne sammenhæng, men derimod, at ritualets funktion på såvel form- som indholdssiden gør sig gældende i noget så elementært som en sangleg.

Sanglegens ramme er »broen« og »gryden«, konkret afbilledet i sanglegen af det eller de

par som står med hænderne mod hinanden, i bro, hen over de legende, og som ved afslutningen af hver konkret gennemspilning sænker hænderne og fanger én eller flere i gryden. Broen, et billede, der går igen i alle versioner (Feilberg, 1905: 93-94), udgør åbenlyst en overgangsmetafor: konkret fra den muromkransede by til den fjendtlige omverden eller i overført betydning fra jordeliv til dødsrige. Sammenholdt med at »Klokken ringer 11« og helt bogstaveligt indvarsler den sidste time, synes tekstens oprindelige ordlyd »Bro, bro, brede«, at pege på den sidstnævnte fortolkning: Dyden sti er smal. Vejen til fortabelse, til dødsriget, er bred som denne bro: En forestilling som ydermere forstærkes af at bro og gryde i sanglegen er ét, afbilledes af de selv samme hænder.

»Kejseren står på sit høje, hvide slot« som den øverste krigsherre, eller som Herren selv. Beskrivelsen af himmeriget som en fæstning er et tilbagevendende billede i kristen metaforik: tænk bare på »Vor Gud han er så fast en borg«. Igen understøttes den religiøse fortolkning af tekstens øvrige elementer, nemlig i modsætningen mellem »så hvidt som et kridt, så sort som et kul«. Var slottet af denne verden, ville der ingen pointe være i først at betegne det som hvidt og derefter at markere modsætningen mellem hvid og sort, mellem liv og død i almindelig farvesymbolik. I en religiøs semantik giver en sådan ambivalens dog udmærket mening. Herrens vilje, udtrykt i den majestætiske arkitektur, er omskiftelig. Lader vi den girard'ske læsning udfolde sig udgør denne dobbelthed et udtryk for det helles dobbelte natur, for voldens på én gang ødelæggende og strukturerende princip.

Offerforestillingen kommer tydeligst til udtryk i linjerne »Fare, fare krigsmand, døden skal du lide«. Helt i overensstemmelse med den ovenstående læsning, er det ikke udsigten til sejr, der står i centrum: Det er soldatens snarlige død. Brugen af den dobbelte bydeform understreger dødens uomgænge-

lighed og at der ikke alene er tale om en konstatering, men en moralsk fordring: Soldatens død er ikke blot en forestående mulighed. Det er et krav. Han *skal* dø.

Legens struktur:

udvælgelsen af et egnet offer

Kanaliseringsen af volden knytter sig tæt til udvælgelsen af ofret, og i den sammenhæng er det en central pointe hos Girard, at det konkrete offer ikke behøver være et bestemt offer – det skal blot være et egnet offer: i betydningen egnet til at lede volden væk fra samfundet i sin helhed (Girard, 1979). Hvis der kræves en lydefri kalv, vil en hvilken som helst lydefri kalv række. Nogle kategorier er naturligvis ret snævre – i et kongeofer vil antallet af kandidater være ret begrænset. Andre kategorier er brede, og her vil det konkrete offer kunne udvælgelse tilfældigt, ved lodtrækning. For tilfældighed er blot en måde at lade Guds vilje råde på (Girard, 1979: 311).

Bevæger vi os fra tekstens ordlyd og til selve sanglegen spiller et sådant tilfældighedsselement ligeledes en central rolle i »bro, bro brille«. Når de legende begynder at tælle, vil ofrene, som går efter hinanden, under »broerne«, begynde at bevæge sig hurtigere og hurtigere, og i i den konkrete gennemspilning er det som regel komplet umuligt at forudsige hvem der ender i gryden. Afspejler den tilfældighed ikke blot den vilkårlighed, der også gør forskellen på liv og død i krig? Uanset hvilke vidtløftige fortolkninger man ønsker at påføre denne sangleg, er det jo krigsmænd, den handler om. Jo, givetvist. Men det gør hverken fra eller til i forhold til denne udlægning: »Bro, bro brille« afspejler forestillingen om krigen som offerhandling. Krigens kaos er guddommelig udvælgelse i sin reneste form. Døden på slagmarken afspejler to centrale aspekter af det hellige: vold og tilfældighed. I krigen gives Gud optimale vilkår for at vælge konkrete ofre ud fra en pulje af egnede ofre.

Når ofret er udvalgt gives vedkommende et valg: hvilken side af broen vil du høre til? I min barndom stod valget mellem »pærer og bananer«. Svenske børn har imidlertid skullet vælge mellem »Gud og Fanden«, og i tidligere danske versioner har valget stået mellem »sol og måne« (Feilberg, 1905: 17). De sidste to eksempler er værd at hæfte sig ved, fordi valget mellem det religiøse spektrums to modpoler eller lys og mørke bekræfter udlægningen af bro og gryde som havende noget med overgang fra liv til død at gøre. Nok så interessant er legens sidste del. For når alle er fanget, stiller hvert hold op i en række og trækker i tov. Hvilket hold vinder? Typisk det hold, der har de fleste tilhængere. Har det nogen betydning i forhold til den ovenfor skitserede offersymbolik? Ja, i højeste grad. For her mener jeg, vi er fremme ved ritualets, i dette tilfælde sanglegens, egentlige formål: Offeret bekræfter samfundet, og det samfund med de fleste ofre, med de fleste døde på sin side vinder. Det er i den henseende offerhandlingen bekræfter gyldigheden af samfundets eksistens: Offerritualet etablerer en bagvedliggende enhed, et transcendent fællesskab, hvis styrke måles i mængden af blod, der er blevet udgydt i dets navn.

Den personlige legitimering af soldaterofret

I *Job, Idol og Syndebuk* beskriver René Girard, hvorledes traditionelle analyser af Jobs bog har overset tilstedeværelsen af to meget forskellige lag i bibelteksten. Ifølge Girard er hele rammen, hvori forklaringen på Jobs genvordigheder, og beretningen om hvordan han igen finder nåde hos Herren, nemlig tilføjes. Disse tilføjes har overskygget den afgørende pointe i de centrale passager, dialogen mellem Job og hans tre venner (Girard, 1990: 11). Denne pointe er, ifølge Girard, at Jobs status som idol, personifikationen af al lykke, nominelt kvalificerer ham til rollen som syndebuk, personifikationen af al ulykke. Men vel at mærke kun nominelt. For eftersom offeret finder sted på hele samfundets

vegne, fordrer det fuldstændig samtykke, og så fra ofret selv. Uden dette samtykke mister offeret sin legitimitet. Dermed kan ofret ikke bevirke den nødvendige forandring i den sociale enhed, offerhandlingens egentlige formål. Job udgør ikke et egnet offer. »Job er en mislykket syndebuk«, for han benægter sin skyld (Girard, 1990: 41).

Dette krav om en overensstemmelse mellem ofrets og den sociale enheds fortolkning af offerhandlingen, bringer os frem til denne artikels andet hovedafsnit, som handler om, hvorvidt soldaternes egenopfattelse er i overensstemmelse med ideen om, at soldaten dør i nationens navn. En gyldig indvending over for en sådan sammenligning af samfundets og soldaternes motiver, er at den sammenblander to niveauer, som vi normalt ville holde adskilt: Vi kan sagtens forestille os, at nationens og soldatens fortolkninger af offeret er forskellige, og at de kan eksistere side om side uden at gyldigheden af den enkelte udlægning anfægtes i praksis. Når amerikanske soldaters personlige motiver alligevel er relevante for opfattelsen af soldaterofret, er det for fordi der tæt knyttet til ideen om krig i moderne samfund eksisterer en grundlæggende opfattelse af soldaten som borgersoldat. Massemobiliseringen, som blev født i kølvandet på den Franske Revolution, bygger på forestillingen om, at samfundets forsvar bør varetages af samfundets egne borgere.² Nok medfører forestillingen om, at soldaten repræsenterer samfundet ikke med nødvendighed, at soldaten skal dele samfundets udlægning af hans offer. På den anden side betyder den omstændighed, at rollerne som borger og soldat er samlet i én person, at der i praksis kræves en vis form for overensstemmelse mellem de to fortolkninger: Hvis forestillingen om, at samfundet er værd at dø for, skal nyde legitimitet, så fordrer det at den deles af dem, der sætter livet på spil. Det gælder i alle moderne samfund, hvor ideen om soldaten som borgersoldat kan findes, men nok i særdeleshed i demokratiske samfund,

hvor netop den politiske legitimitet er det afgørende kriterium i vurderingen af en handlings fortsatte gyldighed.

Motivation under Anden Verdenskrig: gruppeloyalitet og nationalt tilhørsforhold i konflikt

Denne problematik var den konkrete baggrund for, at man ved USA's indtrædelse i den Anden Verdenskrig besluttede at holde et vågent øje med soldaternes motivation, fordi man som et demokrati uvant med krigsførelse i det omfang frygtede konsekvenserne af en svigtende opbakning blandt soldaterne. Derfor nedsatte man en gruppe af de fremmeste samfundsvidenskabelige forskere under ledelse af Samuel L. Stouffer til at kortlægge aspekter, der kunne tænkes at påvirke kampmoralen. Det gjaldt både betydningen af meget konkrete forhold, såsom hvorvidt soldater på Ny Guinea ønskede at have adgang til boksehandsker eller til basket-bolde i deres fritid (Clausen, 1984), og studiet af ideologiske motiver.

Det sidste er interessant i denne sammenhæng, ikke mindst fordi forskergruppens resultater modsagde den oven for skitserede forventning om en overensstemmelse mellem soldaternes motivation og det omgivende samfunds måde at retfærdiggøre krigens ofre på. Den amerikanske soldat i Anden Verdenskrig kæmpede ikke for den nation, i hvis navn han blev dræbt. Han kæmpede for manden ved siden af sig, for medlemmerne af hans »outfit«, hans enhed.

Motivation er ikke altid en entydig størrelse. Som Ann Swidler har påvist, angiver folk først og fremmest årsagerne til deres handlinger efter den sammenhæng, de indgår i. Med andre ord: jo flere forskellige sammenhænge, man skal begrunde noget i, desto flere forskellige typer motiver vil man angive (Swidler, 2001: 104). Soldaternes angivelse af motiver under Anden Verdenskrig varierede da også efter grad, tjenestetype og krigs-

skueplads. Alligevel kan man ret kategorisk sige, at soldaterne først og fremmest kæmpede for hinanden og ikke for nationen: For det første blev kammeratskabet konsekvent angivet blandt de primære årsager til at soldaterne kæmpede, mens nationalfølelse lige så konsekvent scorede lavt i undersøgelserne. For det andet viste kvalitative parallelundersøgelser, at enhver angivelse af nationalistiske motiver, blev mødt med mistænksomhed (Stouffer et al., 1949: 150).³

Teoretisk set er der intet til hinder for, at man både kan kæmpe for nationen og for hinanden. Alligevel blev de to opfattet som værende i modstrid med hinanden. Hvorfor? En mulig grund hertil findes i den omstændighed, at kun én ting blev opfattet som værre end at angive nationalistiske motiver: nemlig egentligt forræderi. Forræderi er kendetegnet ved at bryde et forventet loyalitetsmønster. Landsforræderen gør vold på forventningen om udelt loyalitet over for nationen. På samme måde blev kammeratskabet i den Anden Verdenskrigs kampenheder opfattet som udelte: kammeratskabet fordrer en loyalitet, der udelukkede andre fortolkninger som konkurrerende. Fællesskabet i en kampenhed var baseret på en grundlæggende gensidighed: Jeg er villig til at lade mit liv for dig, fordi du er villig til at lade dit liv for mig. En 100 pct. gensidig relation gør motivation til et nulsumsspil, hvori enhver angivelse af et tredje element vil blive opfattet som en trussel mod denne relation. Idealistiske motiver vil således forstyrre gensidigheden, vil opfattes som en form for forræderi: Hvis du er villig til dø for nationen, hvordan kan jeg så være sikker på, at du også er villig til at dø for mig?

Militært set kan motiver baseret på kammeratskab være særdeles nyttige. Den franske krigsteoretiker og oberst Ardant du Picq, som faldt i den fransk-tyske krig i 1870, nåede i sin *Studier i kamp* den konklusion, at opretholdelsen af det afgørende element i enhver krig, soldatens kampmoral, i moderne krigs-

førelse fordrer en styrkelse af den gensidige tillid soldaterne imellem (Du Picq, 1904). Skriftet blev i mellemkrigstiden oversat til engelsk og fik betydning i træningen af Amerikanske soldater, idet parafraser herfra blev et fast element i hærens feltmanualer (Glenn, 1998). I det perspektiv vidnede resultaterne opnået af Stouffers forskningsgruppe under Anden Verdenskrig om en succes. Det var med al tydelighed lykkedes at etablere den gensidighed, soldaterne imellem, som blev opfattet som en nødvendig forudsætning for at sikre deres kampmoral, og dermed deres kampevne.

Ændrer vi fokus fra et rent militært til et samfundsmæssigt perspektiv, er der imidlertid en fare forbundet med soldatens udelte loyalitet over for den militære enhed. For derved drives der en kile ind i den førmtalte enhed mellem soldaten og borgeren. En loyalitet primært knyttet til soldaterbroderskabet rummer en potentiel konflikt mellem dette fællesskab og nationen: i sin mildeste form som lydighedsnægtelse, mere radikalt i udviklingen af et egentligt modsætningsforhold mellem militæret og det omgivende samfund – en situation, hvor militæret udvikler sig til en krigerkaste med egne værdisæt, egen mytologi og en grundlæggende skepsis over for det omgivende samfunds politiske institutioner.

At de to legitimeringsformer, offeret for det nationale fællesskab og offeret for kammeratskabet, under den Anden Verdenskrig var i modstrid med hinanden, understreges af at soldaterfællesskabet antog en transcendent karakter: »For kampsoldaten indbefattede æren over for enheden noget over og hinsides den personlige identifikation med 'kammeraterne' og enhedens ledere. Han satte en ære i dens historie ligeså vel som i dens nutid og han identificerede sig med de mænd, der var døde i enheden, såvel som med de levende« (Stouffer et al., 1949). Ligesom det nationale fællesskab med Benedict Andersons ord er kendetegnet ved »[i]deen om en sociologisk

organisme der bevæger sig kalendrisk gennem homogen tom tid» (Anderson, 2001: 70), afspejler denne udlægning af enhedens fællesskab ideen om et forestillet fællesskab: et fællesskab der er transcendent i den forstand, at det eksisterer på tværs af tid og rum.

Organisatorisk set kan frygten for en konflikt mellem militæret og det omgivende samfund beskrives som en frygt for at militæret skal udvikle sig til en stat i staten. Det ovenfor skitserede dilemma handler snarere om faren for at det militære fællesskab udvikler sig til en nation i nationen, til et fuldgældigt alternativ til den nationale offerforestilling. I overensstemmelse med ideen om at offerhandlingens legitimitet er tæt forbundet med ofrets identifikation med det fællesskab, han dør for, legitimerede soldaten altså sin død med henvisning til en social enhed, der eksisterer på tværs af tid og rum. I modsætning til den nationale mytes selvforståelse var dette fællesskab af døde imidlertid ikke nationen men det militære broderskab.

Motivation i dag:

Gruppeloyalitet og nationalt tilhørsforhold som komplementære størrelser

Meget har ændret sig siden Stouffers forskningsenhed formidlede resultaterne af deres studier af den amerikanske soldats sindelag, og af de forhold der påvirkede hans motivation. For det første krigene og måden, soldater udsendes til aktiv tjeneste på: Fra symmetriske konflikter i den totale krigs tidsalder, hvor ligeværdige stater med sammenlignelige sociale strukturer stod over for hinanden, til asymmetriske lavintensitetskonflikter, hvor såvel frontlinjen som skellet mellem civile og militære interesser er flydende, og hvor succeskriterierne er usikre.

Under den Anden Verdenskrig var soldaterne udsendt med deres enhed indtil kravet om en fuldstændig allieret sejr var opnået. I Vietnamkrigen, i mange henseender den idealtypiske asymmetriske konflikt i moderne tid,

blev værnepligtige soldater derimod efter endt træning udsendt i 365 dage. Derfor lå deres loyalitet i langt mindre grad ved enheden. På baggrund af feltstudier i en kampen i Vietnam, nåede Charles Moskos den konklusion, at sammenlignet med den stolthed, som den Anden Verdenskrigs kamptropper satte i kammeratskabet, var Vietnamkrigens amerikanske soldat først og fremmest sig selv nærmest (Moskos, 1971). Han havde en hjemsendelsesdato, en konkret tidsangivelse for hvor længe han skulle overleve for at overleve krigen. Dermed ikke være sagt, at der i Vietnamkrigens kampenheder ikke opstod et særligt fællesskab, eller at soldaterne ikke ydede heroiske ofre for hinanden, men incitamentsstrukturen gjorde, at tilhørsforholdet primært rettede sig mod konkrete personer og ikke enheden som en abstrakt størrelse på tværs af tid og sted: »Når soldaten bekymrer sig over kammeraternes skæbne, er det for dem han kender personligt i enheden. Hans bekymring udvides ikke til at omfatte dem, der er gået forud eller dem der eventuelt vil skulle tage hans plads« (Moskos, 1971: 224).

Moskos afviste ikke gruppeloyalitetens eksistens, men anfægtede på to punkter den status som Stouffer og hans kolleger havde tilskrevet den. For det første viste han, at loyalitetens omfang skyldes strukturelle faktorer, herunder måden, soldater blev udsendt på. For det andet argumenterede han for, at gruppeidentifikation fordrer en bagvedliggende forestilling om et værdifællesskab. Bag denne påstand ligger Moskos' iagttagelse af det, han kaldte »latent ideologi«. Adspurgte direkte var soldaterne i Vietnamkrigen lige så skeptiske over for nationalistiske ytringer, som soldaterne i Anden Verdenskrig havde været det. Gik man indirekte til værks, og spurgte hvilke ting de lagde vægt på, hvorledes de eksempelvis opfattede den vietnamesiske civilbefolkning, tegnede der sig et andet og langt mere entydigt billede af, at nationalt bestemte motiver spiller en rolle i soldaternes

kampmoral, selv om de ikke erkendtes som sådan.

Forestillingen om at idealistiske motiver måske alligevel spiller en rolle i etableringen af offerforestillingen er interessant, fordi alt tyder på, at sådanne motiver spiller en fremtrædende rolle for den amerikanske soldat i dag. Det er den overordnede konklusion, en forskergruppe under ledelse af Leonard Wong fra the Army War College nåede frem til på baggrund af en række soldaterinterviews foretaget efter invasionen af Irak i 2003: »Som dette studie har vist, kæmper soldater stadig for hinanden. I en professionel hær er soldaterne imidlertid også sofistikerede nok til at begribe de moralske årsager til at kæmpe« (Wong et al., 2003: 23).

I lighed med Moskos udlægger Wong og hans kolleger ændringerne i de angivne motiver som et resultat af strukturelle faktorer, i dette tilfælde hærens professionalisering. I 1973 afskaffedes værnepligten i USA. Dermed blev rekrutteringsgrundlaget funderet på, hvor attraktivt unge mænd og kvinder opfattede det at aflægge militærtjeneste. Socio-økonomiske årsager kom til at spille en langt større rolle end tidligere, men det gjorde idealistiske motiver også. I dag melder man sig af en årsag, og skønt denne årsag givetvist suppleres med andre årsager, herunder gruppetilhørsforhold, ophører den ikke nødvendigvis med at spille en rolle. Det ideologiske grundlag er derfor noget, den enkelte i langt højere grad står ved end før, med andre ord: man har bevæget sig fra »latent« til »manifest ideologi«.

Hypotesen kan støttes fra flere sider. På baggrund af en analyse af de årsager, rekrutter angav til at lade sig hverve i årene 2001-2004, viser John Eighmey således, at variabelen »troskab«, som omfatter nationalfølelse, er gennemgående som primærårsag blandt de mandlige (og vel at mærke kun blandt de mandlige) potentater (Eighmey, 2006). Møn-

steret går igen i de foreløbige konklusioner på baggrund af mine studier af motivationen, som den kommer til udtryk i militære weblogs, internetdagbøger affattet af Amerikanske soldater i Irak.

Nu er der en række forbehold at drage, når det gælder brugen af internetkilder, først og fremmest med henblik på repræsentativiteten. Der kan udmærket være holdninger til stede blandt amerikanske soldater udsendt til Irak, som ikke dukker op i blogs. Eftersom der er tale om kilder som normalt er frit tilgængelig for alle og eftersom de udsendte soldater er pinligt bevidste om at de militære myndigheder læser med, er det genre kendetegnet ved en høj grad af selvcensur. Kigger man derimod på, hvem der skriver hvad, er det billedet imidlertid tydeligt nok: I langt de fleste analyserede cases, er nationalistiske motiver og motivation baseret på gruppetilhørsforhold ikke gensidigt udelukkende. Tværtimod, de udgør komplementære størrelser. De mest markante undtagelser fra dette mønster er de tilfælde, hvor forfatterens loyalitet givet vedkommendes baggrund ligger et andet sted. Det gælder soldater, der specifikt angiver økonomiske motiver som den primære årsag til deres tilstedeværelse i Irak. Det gælder etniske minoriteter. Det gælder soldater, hvis politiske observans klart er i strid med den overvejende konservative linje i militæret. Sidste men ikke mindst synes det, i overensstemmelse med Eighmeyes observationer, at være et gennemgående, om end ikke enerådende, træk blandt de kvindelige soldater.

Hvad har disse grupper til fælles? To ting: for det første afviger de fra den idealtypiske opfattelse af den amerikanske soldat som en hvid konservativ mand, der opofrende tjener sit land. I det perspektiv er det nærliggende at konkludere, at disse afvigere i kraft af deres sociale baggrund ikke kvalificerer til at deltage i det militære broderskab. For det andet følges fraværet af en identifikation med det

militære fællesskab med et fravær af nationalistiske begrundelser. Hvor det for den ene gruppe altså synes at være både/og, synes det for dem, der afviger fra det generelle mønster at være hverken/eller.

Når der alligevel skal tages et vist forbehold for denne konklusion, er det fordi at der findes både sorte soldater og kvindelige soldater, som følger det generelle mønster, og fordi der findes liberalt sindede som vægter det militære fællesskabs betydning. Set i det lys er det altså ikke nødvendigvis den sociale baggrund som en objektiv faktor, men snarere måden den artikuleres på som led i legitimeringen, der spiller en rolle for hvorvidt man følger eller afviger fra mønstret. Det, der derimod kan siges med en vis sikkerhed, er, at hvis soldaterne i deres begrundelser eksplicit lægger vægt på andre årsager end idealistiske, eller eksplicit identificerer sig med andre fællesskaber end det militære, så er det gennemgående, at den nationale motivation heller ikke kommer lige så tydeligt til udtryk. I den henseende er nationalt tilhørsforhold og identifikation med fællesskabet altså i dag komplementære størrelser i dobbelt forstand. De supplerer hinanden og uden denne gensidige supplerer er ingen af dem tydeligt til stede.

Sammenlignet med, hvad der tidligere gjorde sig gældende, synes den moderne amerikanske soldats opfattelse i langt højere grad at stemme overens med den nationale offermyte. Ganske vist kæmper han også for sine kammerater, men han gør det i anerkendelse af de abstrakte idealer, i hvis navn hans blod udgydes. Samtidig synes denne nyvundne overensstemmelse imidlertid også at virke tilbage på opfattelsen af krigerfællesskabet. En offerhandlings gyldighed fordrer at ofret kan kategoriseres som et gyldigt offer, og i det militære offerfællesskab synes der at være klare grænser herfor. Kan man ikke kategoriseres som fuldgyldigt medlem af den militære enheds fællesskab vil man også kun

vanskeligt kvalificere som et gyldigt offer i det nationale offerfællesskab. Reciprociteten mellem la victime og le sacrifiant har altså en pris, en pris i form af kravet om det rette sindelag.

Noter

1. I praksis omfatter en offerhandling en tredje aktør, offerpræsten, le sacrificateur (Hubert og Mauss, 1929: 21). I den arketyperiske offermyte, Abrahams ofring af Isak (1. Mos. 22), er sacrifiant og sacrificateur ét. Pointen med dette tilsyneladende individuelle offer er dog løftet om, at Abraham skal folkets stamfader. Ret beset finder også denne offerhandling sted på kollektivets vegne. Jeg skelner mellem *offeret*, altså offerhandlingen, og *ofret*, objektet herfor.
2. Denne fortolkning lægger sig tæt op ad Morris Janowitz' ideal om soldaten som »citizen soldier«. Samuel Huntingtons alternative fortolkning lægger vægt på soldaten som professionel (Rukavishnikov og Pugh, 2006: 133).
3. Resultaterne underbygges af samtidige studier af tyske krigsfanger, der ligeledes angav kammeratskabet og ikke ideologien som primær bevæggrund (Shils & Janowitz, 1948).

Litteratur

- Anderson, B. (2001), *Forestillede fællesskaber: Refleksioner over nationalismens oprindelse og udbredelse*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Bellah, R. (1991a [1970]), »Religious evolution«, i *Beyond belief: Essays on religion in a post-traditionalist world*, Berkeley, Ca: University of California Press, pp. 20-50.
- Bellah, R. (1991b [1967]): »Civil Religion in America«, i *Beyond belief: Essays on religion in a post-traditionalist world*, Berkeley, Ca: University of California Press, pp. 168-89.
- Berger, P. L. (1990), *The sacred canopy, elements of a sociological theory of religion*, New York: Anchor Books.
- Boltanski, L., og Thevenot, L. (2006), *On justification, Economies of Worth*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Clausen, J. A. (1984), »Research on the American soldier as a career contingency«, *Social Psychology Quarterly*, 47(2): 207-13.
- Du Picq, A. (1904 [1865]), *Etudes sur le combat*,

- combat antique et combat moderne*, Paris: Librairie Militaire R. Chapelot.
- Eighmey, J. (2006), »Why do youth enlist? Identification of underlying themes«, *Armed Forces & Society*, 32(2): 307.
- Eliade, M. (1997), *Myten om den evige genkomst: Arketyper og gentagelse*, København: Munksgaard/Rosinante.
- Feilberg, H. F. (1905), *Bro-brille-legen: En sammenlignende studie*, Stockholm: P. A. Norstedt.
- Girard, R. (1979), *Violence and the sacred*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Girard, R. (1990), *Job – idol og syndebuk*, Frederiksberg: Anis.
- Glenn, R. W. (1998), »No more principles of war«, *Parameters*, 28(1): 48-66.
- Hubert, H., og Mauss, M. (1929 [1899]), *Essai sur la nature et la fonction du sacrifice*, Paris: F. Alcan.
- Luhmann, N., og Kieserling, A. (2000), *Die religion der gesellschaft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Marvin, Carolyn og David Ingle (1996), »Blood Sacrifice and the Nation: Revisiting Civil Religion«, *Journal of the American Academy of Religion*, 4: 767-80.
- Mills, C. W. (1940), »Situating actions and vocabularies of motive«, *American Sociological Review*, 5(6): 904-13.
- Moskos, C. (1971), »Vietnam: Why men fight«, i Edgar Z. Friedenberg, red., *The anti-American generation*, Boston: Transaction Publishers, pp. 217-37.
- Rukavishnikov, V. O., og Pugh, M. (2006), »Civil-military relations«, i G. Caforio, red., *Handbook of the sociology of the military*, New York: Springer, pp. 131-49.
- Shils, E. A., og Janowitz, M. (1948), »Cohesion and disintegration in the wehrmacht in world war II«, *Public Opinion Quarterly*, 12(2): 280-315.
- Staal, F. (1979), »The meaninglessness of ritual«, *Nu-men*, 26(1): 2-22.
- Stouffer, S. A., Lumsdaine, M. H., og Lumsdaine, A. A. (1949), *The American soldier: Combat and its aftermath (Vol. 2)*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Swidler, A. (2001), *Talk of love: How culture matters*, Chicago, Ill: University Of Chicago Press.
- Thuren, H. (1908), »Vore sanglege«, *Danske Studier*, 5 (1): 129-74.
- Williams, R. E., & Caldwell, D. (2006), »Jus post bellum: Just war theory and the principles of just peace«, *International Studies Perspectives*, 7(4): 309-20.
- Wong, L., Kolditz, T. A., Millen, R. A., og Potter, T. M. (2003), *Why They Fight: Combat Motivation In The Iraq War*, Carlisle, PA: US Army War College and Strategic Studies Institute.

Hvilken slags politik er forskningspolitik – nu?

Niels Mejlgaard, Seniorforsker, Dansk Center for Forskningsanalyse,
Aarhus Universitet, nm@cfa.au.dk

Kaare Aagaard, Ph.d.-stipendiat, Dansk Center for Forskningsanalyse,
Aarhus Universitet, ka@cfa.au.dk

Dansk forskningspolitik er under diffus og flerdimensionel forandring. Med udgangspunkt i en karakteristik af dansk forskningspolitik anno 2002 af Hanne Foss Hansen, vurderer vi i denne artikel, hvordan forskningspolitikken har ændret sig i de skelsættende år mellem 2002 og 2009. Vi konkluderer, at forandringshastigheden er sat op i takt med forskningspolitikens bevægelse mod en stadig mere central placering på den bredere politiske dagsorden. Det har haft positiv betydning i form af øgede ressourcer og opmærksomhed, men også negative konsekvenser i form af et øget konfliktniveau som følge af forskningspolitikens tiltagende indvævning i innovations- og forvaltningspolitikken. Konflikterne mellem en række delvis modsatrettede logikker og hensyn har ikke blot manifesteret sig mellem det politisk-bureaukratiske system og det akademiske system, men også internt i de to systemer. Forsøg på at reducere sektorens multiinstitutionelle karakter gennem såvel finansiel som organisatorisk koncentration har hidtil snarere skærpet end begrænset disse konflikter.

Introduktion: hvilken slags politik er forskningspolitik?

De seneste år har været præget af betydelig opmærksomhed og omstilling på det forskningspolitiske område. En perlerække af politiske initiativer har reformeret forskningssektorens formelle strukturer, både hvad angår ledelse og organisering af arbejdet på de forskningsudførende institutioner, samarbejde mellem universiteter og erhvervsliv, sammenlægninger af institutioner og opgavepor-

teføljer og ikke mindst strukturelle tilpasninger af forskningsfinansiering gennem nye fordelingsmodeller for både basisbevillinger og konkurrenceudsatte midler. Der er altså tydelige tegn på, at forskningspolitikken, forstået som det policyområde der beskæftiger sig med at sætte rammerne for forskningen i samfundet, har ændret sig i løbet af indværende årti. Det er dog også tydeligt, at den nuværende regering i mange henseender har bygget videre på nogle tendenser og temaer på den forskningspolitiske dagsorden, som begyndte at manifestere sig allerede i løbet af 1990'erne. Forandringen er således ganske diffus og flerdimensionel, og kan være vanskelig at beskrive i få ord.

I 2002, hvilket vil sige kort efter regerings-skiftet og umiddelbart før de seneste års store reformbølge, introducerede og karakteriserede Hanne Foss Hansen den danske forskningspolitik i artiklen »hvilken slags politik er forskningspolitik?« i nærværende tidsskrift. Gennemgangen var ordnet i en række parametre eller punkter, der samlet set medvirkede til at tegne en nuanceret karakteristik af dansk forskningspolitik som et komplekst policy-område. I sin redegørelse diskuterede Foss Hansen blandt andet nedenstående punkter, idet hun betonedede det som karakteristisk for den danske forskningspolitik, at den er:

- Langsom
- Central
- Konfliktfyldt
- Indvævet og multiinstitutionel
- Asymmetrisk
- Præget af internationaliseret samarbejde og efterligning

I det følgende vil vi vurdere disse punkter lidt nøjere, med henblik på at diskutere, hvordan forskningspolitikken har ændret sig i de skelsættende år siden Foss Hansens artikel i 2002. Hvor Foss Hansens artikel tegnede udviklingen i et forholdsvis langt tidsperspektiv, vil denne artikel i sagens natur fokusere på en afgrænset periode og dermed også basere sig på en selektiv diskussion af Foss Hansens argumenter.¹

I den sammenhæng fremlægges resultater fra forskellige kilder, dog særligt fra en netop afsluttet spørgeskemabaseret undersøgelse, som Dansk Center for Forskningsanalyse gennemførte i 2008, af danske folketingspolitikeres opfattelser af forskning og forskningspolitik. Resultaterne herfra sammenholdes med en tidligere tilsvarende undersøgelse, som blev gennemført i regi af Analyseinstitut for Forskning i 2000.²

»Forskningspolitik er langsom politik«

Foss Hansen beskriver i 2002 forskningspolitikken som langsom politik. Dermed mener hun, at der dels på det politisk-administrative niveau er langt fra problemerkendelse og løsningsformulering til faktisk beslutningstagning, og dels at det komplekse forskningssystem gør implementeringsvejene vanskelige og lange, med rig mulighed for implementeringsfejl eller afkoblinger undervejs. Dertil kommer, at forskningens egen natur, med relativ lang vej fra ide, over ansøgningsprocesser og beslutning om igangsætning, til produktion af resultater og ny viden, medvirker til at skabe tidsmæssig afstand mellem bestemte policies og de samfundsmæssige konsekvenser heraf.

Det har været kendetegnende for dansk forskningspolitik i efterkrigstiden, at der har været langt mellem overvejelser og intentioner på den ene side og faktiske beslutninger på den anden. Det konstaterer Foss Hansen i 2002-artiklen, efter et årti, der var præget af diskussion omkring en stærkere kobling mellem samfund og videnskab, hvilket bl.a. kom til udtryk i form af »hvidbogen« om forskning i perspektiv (Forskningsministeriet, 1995) og formuleringen af en »national forskningsstrategi« (Forskningsministeriet, 1997), men hvor de faktiske reformer af forsknings- og universitetssektoren var mere begrænsede. 1990'erne kan på en række områder betragtes som et langt tilløb til den reformbølge, der derefter er rullet over det danske forskningssystem i indværende årti.

Som tabel 1 viser, er der for alvor gjort op med trægheden i beslutningsprocesser i indværende årti. I 2002 igangsattes en gennemgribende reformering af det samlede offentlige danske forskningssystem. Blandt de væsentligste skridt var vedtagelsen af en ny uni-

Tabel 1. Forskningspolitiske reformer; 2001-2009

Reformtiltag siden 2001-regeringsskiftet	
2001	Ressortudvidelse af ministeriet med innovationspolitikken
2003	Universitetslov
2003	Forskningsrådsreform
2003	Forskningskommunikations-initiativer
2003	Handlingsplan 'fra tanke til faktura'
2004	Reform af lov om sektorforskning
2005	Højteknologifonden
2006	Globaliseringsstrategien
2006	Fusionsprocesserne
2009	Finansieringsreform (indikator-baseret)
2009	Evalueringsprocessen

versitetslov, der gav universiteterne bestyrelser med eksternt flertal, eksternt bestyrelsesformand og ansatte, professionelle ledere. Reformens sigte var primært at styrke universiteternes ledelse, uafhængighed, ansvarlighed og legitimitet. I samme ombæring blev også forskningsrådssystemet reformeret. Finansieringsfunktionen blev delt op i to subsystemer – Det Frie Forskningsråd og Det Strategiske Forskningsråd – med det primære mål at etablere et mere enkelt og styrket bevilningssystem med en højere grad af kvalitets sikring, samt at sikre at alle andre offentlige forskningsmidler end basisbevillinger fremover skulle udbydes i åben konkurrence. Endelig blev også en ny lov om sektorforskning vedtaget i april 2004 med det formål at skabe et forenklet regelgrundlag for sektorforskningsinstitutionerne samt at styrke sammenhængen til det øvrige forskningssystem. Sidenhen medførte fusionsprocesserne, at den danske sektorforskning i al væsentlighed blev indlejret under de nye, store universiteter.

Sideløbende fremlagde Regeringen i september 2003 handlingsplanen »Nye veje mellem forskning og erhverv – fra tanke til faktura«, der indeholder Regeringens initiativer til at styrke spillet mellem danske virksomheder og vidensinstitutioner. Handlingsplanen i sig selv indeholder 20 industri-rettede initiativer, men har på samme tid fungeret som udgangspunkt for en række yderligere udspil. Inden for denne ramme er der således efterfølgende lanceret en lang række initiativer med fokus på universitet-industri relationen – herunder oprettelse af Højteknologifonden, udarbejdelse af regionale handlingsplaner, fremme af teknologioverførsel mm. I 2006 indvarslede Regeringens Globaliseringsstrategi yderligere markante ændringer af forskningens organisering og finansiering, herunder betydeligt forøgede forskningsinvesteringer, men samtidig også sigte mod en højere grad af konkurrenceudsættelse og evaluering. I forlængelse heraf fulgte et nyt universitetsdanmarkskort med færre universiteter og nye

rammer for den forskningsmæssige betjening af offentlige myndigheder, med sigte på at skabe større og mere konkurrencedygtige institutioner. Endelig pågår der aktuelt en gennemgribende revision af finansieringssystemet for forskning, herunder særligt udvikling af en indikatorbaseret model for fordeling af basisbevillinger, der i højere grad skal være performance-baseret og styrke incitamenterne for institutionerne til at orientere sig mod ønskede politiske, erhvervs- og samfundsmæssige problemstillinger.

Det er således kendetegnende for dansk forskningspolitik efter årtusindskiftet, at forandringshastigheden er sat voldsomt i vejret (Aagaard og Mejlgaard, 2006). Dertil kommer, at en række af reformerne i indeværende årti tilsyneladende er præget af meget begrænset forudgående analyse. Dermed står de i stærk kontrast til de foregående årtier, der har været kendetegnet ved mange betænkninger, vurderinger og hensigtserklæringer, men få gennemgribende reformer. På den baggrund er der grund til at overveje, om dansk forskningspolitik i dag snarere er »hurtig« end »langsom« politik. I hvert fald har der åbenlyst kunnet iagttages en acceleration i reformhastigheden på det formelle plan, men det er endnu uklart i hvilket omfang disse formelle forandringer er slået igennem i forhold til det forskningsudførende niveau. Hvilke konsekvenser har ændringerne i finansieringssystemet haft for eksempelvis emnevalg, tidshorisonter og publiceringsmønstre? Er fusionerne ret mange steder på nuværende tidspunkt andet end proforma sammenlægninger, hvor det primært er brev-papir, administrative procedurer og organisationsdiagrammer, der er ændret? Hvilke konsekvenser har ledelsesreformen haft? Forandringshastigheden og mængden af reformer i sig selv er med til at komplicere disse spørgsmål, fordi den samlede mængde af successive ændringer, har gjort det meget vanskeligt at isolere effekten af de enkelte tiltag, der sjældent har fået lov at bevise deres værdi,

før nye initiativer er blevet lanceret. Der er således endnu ingen tilgængelige undersøgelser af disse komplekse og indbyrdes forbundne forhold og selv om den igangværende evaluering af universitetsloven muligvis vil kunne give et fingerpeg om nogle af spørgsmålene, er der et klart behov for grundigere og mere uafhængige evalueringer. Meget tyder dog på, at den kontinuitet, der traditionelt har præget sektoren på det udførende niveau, stadig har en vis vægt.

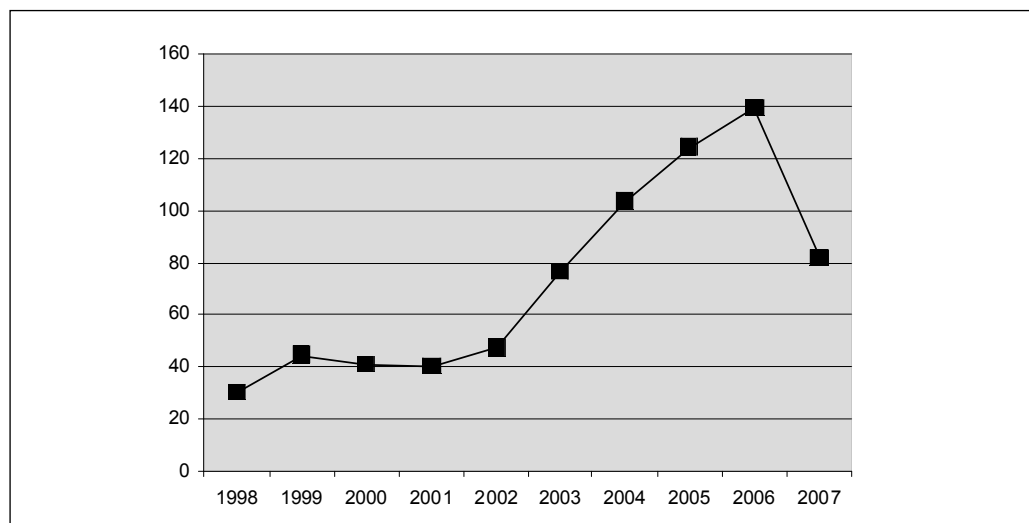
»Forskningspolitik er central politik«

At forskningspolitik kan beskrives som »central politik« vil sige, at forskningspolitikken over tid i stigende grad er kommet til at indtage en central placering på politiske dagsordener, og at omfanget af ressourcer, der tildeles området, er steget. Som indikation af, at forskningspolitikken i stigende grad er blevet central politik i Danmark, anfører Foss Hansen, at dette policy-område fylder mere på politiske dagsordener op gennem 1990'erne i lyset af forventninger om øget vækst og velstand. Ligeledes betragter Foss Hansen de forholdsvis store offentlige investeringer i

forskning og udvikling som udtryk for, at forskningspolitikken i Danmark opfattes som central politik.

Der er ingen tvivl om, at 2000'erne yderligere har styrket forskningspolitikkens centrale placering. Antallet af reformer nævnt ovenfor er en klar indikator i sig selv. At Statsministeren selv sad ved bordenden under globaliseringsforhandlingerne frem mod den endelige strategi i 2006 er en anden. De offentlige investeringer i forskning og udvikling er ligeledes steget yderligere gennem de seneste år. Hvor der i 2002 blev tildelt 11.669 mio. offentlige kr. til forskning og udvikling var tallet i seneste tilgængelige statistik fra 2006 13.366 mio. kr. (begge beløb i 2006 priser) (Center for Forskningsanalyse, 2006). Målet er ifølge Regeringen at nå op på ca. 18.000 mio. kr. i 2010. Endelig er også den politiske vilje til yderligere at prioritere det forskningspolitiske område steget. I 2008 gav 76 pct. af de danske folketingspolitikere udtryk for, at de samlede offentlige bevillinger til forskning og udvikling var for små, hvor det i 2000 kun var 45 pct. af

Figur 1. Antal artikler om forskningspolitik i danske medier; 1998-2007

folketingspolitikkerne, der havde den opfattelse. I lyset af, at de faktiske offentlige investeringer i forskning og udvikling, målt som andel af BNP, er steget i den mellemliggende periode, er der tilsyneladende stadig bred og stigende politisk vilje til at prioritere det forskningspolitiske område.

Endelig viser også en analyse af mediernes dækning af forskningspolitik tydeligt, at antallet af artikler er steget voldsomt fra regeringsskiftet i 2001 og op gennem årtiet. 2006, der både var præget af offentlig debat om Globaliseringsstrategien og fusionsprocessen, repræsenterer et foreløbigt højdepunkt for mediedækning af forskningspolitik, hvorefter der dog kan konstateres et væsentligt fald til 2007, der er sidste måling i analysen (Siune, 2009).

Forskningspolitikken er således i væsentligt højere grad blevet et offentligt emne, der tager spaltepals i medierne.

»Forskningspolitik er konfliktfyldt politik«

For Foss Hansen kan forskningspolitik ikke blot betragtes som central, men også som »konfliktfyldt politik«, fordi området er præget af sammenstød mellem forskellige »kulturer« med hver deres rationaler og kriterier. Elzinga og Jamison (1995) fremhæver f.eks. hvordan konflikterne mellem akademisk, bureaukratisk, økonomisk og civil kultur skaber et kraftfelt, hvori principper om akademisk autonomi, behov for forskningsbaseret rådgivning, ønsker om teknologi-overførsel og konkurrencedygtighed og forestillinger om samfundsmæssig nytte støder sammen. Den praktiske organisering af forskningen i samfundet involverer med andre ord en afvejning mellem forskellige normative idealer, eller endog videnskabsfilosofiske systemer, der på forskellig vis søger at anviser, hvilken rolle videnskab og forskning skal spille i samfundet, og hvilken slags – og grad af – offentlig regulering, der er passende for sektoren.

Den dominerende konflikt i de senere år har stået mellem det, der kan betegnes en økonomisk bureaukratisk kultur på den ene side og den akademiske kultur på den anden, og er særligt kommet til udtryk gennem den blomstrende diskussion omkring temaer som forskningsfrihed og forskningsledelse. Det er imidlertid en væsentlig pointe, at der ikke nødvendigvis hersker kulturel homogenitet inden for forskellige grupper eller kulturer. Der kan således konstateres interne konflikter såvel i forskersamfundet og i det politiske system, lige så vel som blandt den bredere befolkning, og der er tegn på, at ikke blot den tvær-»kulturelle« konflikt mellem forskersamfundet og det politisk administrative system, men også de interne konflikter inden for forskellige kulturer eller grupper har været stigende i de senere år.

Inden for den forskningsudførende del af sektoren, er mindst tre konfliktlinier blevet stadig tydeligere. For det første har der kunnet iagttages en tydelig konflikt mellem den traditionelle universitetsforskning og den tidligere sektorforskning, der nu i vidt omfang er indfusioneret ved universiteterne. Det er her blevet fremhævet, at arbejdsbetingelserne, herunder især uafhængigheden af erhvervsmæssige og politiske interesser, har været meget forskellige på de oprindelige universiteter og sektorforskningsinstitutter og at universiteterne med de nye fusioner er blevet til organisationer, der indeholder meget forskellige traditioner for og vurderinger af, hvad der kræves af god forskningsbaseret information og rådgivning (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, 2009: 54).

For det andet har der også i stigende grad siden den seneste universitetslovs introduktion af ansatte ledere på alle niveauer af universiteterne kunnet iagttages voksende konflikter mellem institutionernes ledere og det forskningsudførende niveau. Hvor der tidligere var tale om et »bottom up« baseret system med valgte ledere, er der nu tale om et »top

down« system, hvor lederne anklages for i højere grad at fungere som ministeriets forlængede arm end som institutionernes repræsentanter, og hvor ledelse opfattes som et element, der i mange tilfælde hæmmer forskningen, frem for at støtte den (Søndergaard, 2009).

Endelig har der i forbindelse med processen omkring den nye basisbevillingsmodel kunnet iagttages en konflikt mellem det, der i pressen er blevet betegnet de gamle og forskningstunge universiteter (AU, KU og DTU) overfor de yngre og mere undervisningstunge universiteter (RUC, AAU og CBS). Konflikten har her primært drejet sig om vægtningen af forskellige kriterier i forbindelse med fordelingen af basisbevillinger og herunder særligt spørgsmålet om hvordan balancen mellem universiteternes forskellige kerneydelser skal være.

Det er dermed ikke nødvendigvis sådan, at forskningssamfundet deler en særlig akademisk opfattelse af, hvilke værdier der bør være bærende for organiseringen af forskning i samfundet. Skillelinierne findes såvel mellem de enkelte institutioner, som internt på institutionerne på både vertikalt og horisontalt plan.

Også inden for det politiske system kan der iagttages tydelige og voksende konfliktlinier.

Dansk Center for Forskningsanalyses undersøgelse blandt danske medlemmer af Folketinget i 2008 viser i den sammenhæng klart, at der findes modsatrettede værdier for forskningens vilkår blandt danske politikere. En række spørgsmål fra 2008-undersøgelsen er gengangere fra en tidligere, lignende undersøgelse blandt folketingspolitikere fra 2000. De fire holdningsspørgsmål i tabel 2 nedenfor viste sig i 2000-undersøgelsen at være stærkt korreleret med en fælles faktor, der kan antages at være udtryk for en grundlæggende holdning til forholdet mellem videnskab og samfund, betegnet som en eksternalisme – internalisme akse for organiseringen af videnskaben i samfundet (Mejlgaard, Aagaard og Siune, 2002). Med »eksternalisme« menes en model, der lægger videnskabs-eksterne behov og kriterier til grund for organiseringen af videnskaben; hvor »internalisme« karakteriserer en model for organisering af videnskaben, hvor det er videnskabens egne kriterier og hensyn, der lægges til grund.

På baggrund af de 4 items konstrueres et simpelt additivt indeks fra 4-20. For at undgå eksklusion fra modellen omkodes »Ved ikke« svar til den neutrale »Hverken enig eller uenig« svarkategori, hvorimod fire system missing respondenter (der ikke har besvaret alle fire spørgsmål) ikke indgår i indekset. I 2000 blev indekset herefter inddelt i tre, ca. lige store kategorier, som vi opfatter som ud-

Tabel 2. Items i eksternalisme – internalisme indeks

Spørgsmål anvendt i eksternalisme – internalisme indekset: (svarkategorier: 1. helt enig, 2. overvejende enig, 3. hverken enig eller uenig, 4. overvejende uenig, 5. helt uenig, 6. ved ikke (omkodes til 3.).)
1. Forskning bør orientere sig mod anvendelse i erhvervslivet og samfundet som helhed
2. Forskningsinstitutioner skal i højere grad evalueres på baggrund af deres mål og resultater
3. Bevillinger til offentlig forskning skal være afhængige af opnåede resultater på den givne institution / det givne forskningsområde
4. Brugen af kontrakter bør øges i fremtiden
INDEKS 4-20: Eksternalisme (4-8), Neutral (9-10), Internalisme (11-20)

tryk for henholdsvis »eksternalisme« (score på 4-8 på indekset), »neutral« (score på 9-10) eller »internalisme« (score på 11-20). Det er klart, at den præcise inddeling af respondenterne i grupperne er arbitrær, og det er da heller ikke den nominelle fordeling, der er interessant. Det interessante er derimod, hvordan indekset relaterer sig til andre variable, og hvilken udvikling man kan se over tid. Først og fremmest viser analysen, at der er systematiske værdier for og holdninger til samspillet mellem videnskab og samfund blandt medlemmer af Folketinget. Det er muligt at identificere en distinkt typologi over folketingspolitikeres generelle holdning til forskningens rolle i samfundet, og analyserne af datamaterialet støtter således Foss Hansens karakteristik af forskningspolitik som konfliktfyldt politik.

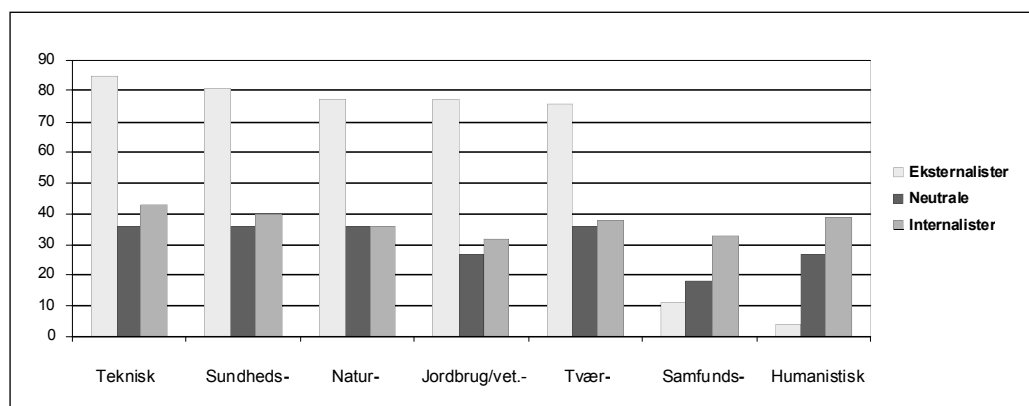
Det værdisæt, der kommer til udtryk ved politikernes placering i typologien, har også implikationer for politikernes vurdering af en række andre forhold, f.eks. for opfattelsen af, hvilke forskningsområder der er mest nyttige for samfundet, eller hvilke forskningsområder, der er mest videnskabelige. I figur 2 nedenfor kan man se, hvilke hovedområder, der betragtes som mest nyttige for samfundet af

henholdsvis internalister, neutrale og eksternalister. Søjlerne viser den andel af respondenterne, der har svaret, at den samfundsmæssige nytte af et givet videnskabeligt hovedområde er »meget stor«.

Det viser sig, at både internalisterne og de neutrale har en forholdsvis jævn opfattelse af, i hvilken grad de respektive hovedområder gør gavn i samfundet. Særligt bevæger internalisternes opfattelse sig inden for et ganske snævert spænd. I skarp kontrast hertil er eksternalisterne. Denne gruppe af politikere har en oplevelse af, at de traditionelle »hårde« videnskaber, altså de teknisk-naturvidenskabelige discipliner, sundhedsvidenskab og jordbrugs- og veterinærvidenskab, samt de »tvær-«videnskabelige områder er særdeles nyttige i samfundet. Derimod opfattes samfundsvidenskab og humanistisk videnskab kun i meget begrænset omfang som nyttig.

Denne opfattelse hos eksternalisterne skal ses i forlængelse af, at de samfundsvidenskabelige og humanistiske discipliner i bund og grund betragtes som mindre videnskabelige. Politikerne blev bedt om at tilkendegive på en skala fra 1 til 5, hvor videnskabelige for-

Figur 2. Typologiens sammenhæng med opfattelse af samfundsmæssig nytte; 2008 (N=68); pct

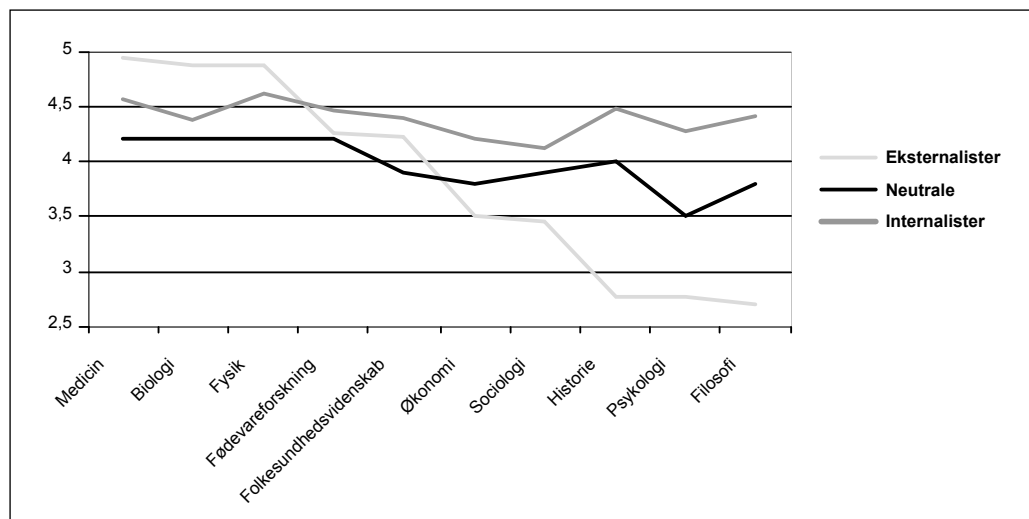
skellige akademiske discipliner er. »5« er udtryk for meget videnskabeligt og »1« er udtryk for slet ikke videnskabeligt. Undersøgelsen viser, at eksternalisterne er tilbøjelige til at vurdere, at discipliner som filosofi, psykologi, historie, sociologi og økonomi er markant mindre videnskabelige end discipliner som medicin, biologi og fysik, og også klart mindre videnskabelige end tværdisciplinære områder som fødevarerforskning og folkesundhedsvidenskab. Heroverfor står internalisterne, der er tilbøjelige til at vurdere alle discipliner som ganske videnskabelige.

Som tilføjelse fremgår det i øvrigt af en undersøgelse af den danske befolkning i 2005 (European Commission, 2005), at den generelle opfattelse i befolkningen af, hvilke discipliner, der er mest videnskabelige, er næsten sammenfaldende med politikernes opfattelse. I et konfliktperspektiv peger det i retning af, at der ikke i relationen mellem borgerne og deres repræsentanter i Folketinget er en særlig »demokratisk« konflikt, hvor bestemte holdninger ikke bliver repræsente-

ret. De mest tydelige konflikter er således snarere mellem forskellige idealer for forskningsorganisering, som forskellige politikere repræsenterer. Man kan meget vel forvente, at disse konflikter vil være at genfinde i den brede befolkning. Sidstnævnte pointe understøttes af en tidligere undersøgelse, der viser, at der findes en række – snarere end én – offentligheder for forskning, der tydeligt adskiller sig, også hvad angår deres værdiorienteringer og opfattelser af principper for regulering af videnskaben (Mejlgaard, Aagaard og Siune, 2008).

Folketingspolitikere-undersøgelserne viser tydeligt, at der ikke er én dominerende ideologi for organiseringen af videnskaben blandt politikerne. Det mest interessante i forhold til en diskussion af udviklinger i forskningspolitikken er, at der er en tendens til øget konflikt mellem de dominerende holdninger over tid, samt at der er sket forskydninger inden for enkelte partier, der kan tænkes at få betydning for fremtidig politikudformning. I perioden fra 2000 til 2008 er gruppen af neu-

Figur 3. Typologiens betydning for opfattelse af videnskabelighed; 2008 (N=68); gns. score

trale mindsket, mens andelen af både eksternalister og internalister er vokset. Samlet set vidner det om en holdningsmæssig polarisering eller en skærpelse af den ideologiske konflikt omkring forskningens rolle og organisering i samfundet.

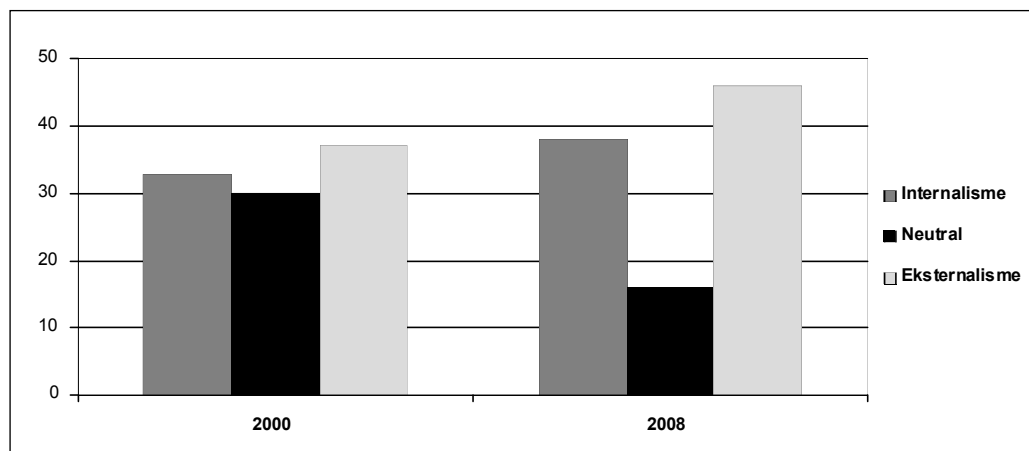
Partipolitisk tilknytning har betydning for respondenternes placering i typologien, hvor medlemmer af regeringspartierne Venstre og Konservative er mest tilbøjelige til at være »eksternalister«, altså orienteret mod samfundsmæssig relevant, anvendelsesorienteret forskning, mens særligt medlemmer af Radikale og Enhedslisten er »internalister«, altså fokuseret på, at forskningen skal være uafhængig og styret af interne mekanismer og kriterier. Det er særligt værd at bemærke fordelingen i figur 5 på side 59 blandt Socialdemokraternes medlemmer af Folketinget, hvor eksternalisterne udgør et absolut mindretal ved målingen i 2008. I 2000 var det omvendt internalisterne, der var i mindretal blandt Socialdemokraterne. Hvor der gennem 1990'erne og langt frem i 2000'erne var en høj grad af »eksternalistisk« konsensus mellem de beslutningsbærende partier Venstre, Konservative og Socialdemokraterne omkring forsk-

ningspolitiske spørgsmål, er der nu tegn på begyndende sprækker i denne alliance. Indikationer på Socialdemokratisk bevægelse i retning af internalisme-modellen understøttes af den aktuelle politiske debat, hvor der fra oppositionens side i højere grad end tidligere stilles spørgsmålstejn ved centrale elementer i den førte forskningspolitik. På den måde ser man nu, at konfliktpotentialer er vokset, og at Regeringen har et potentielt flertal imod sig i forskningspolitiske spørgsmål. At det ikke nødvendigvis lader sig oversætte til et flertal i realpolitikken er selvfølgelig en anden sag.

»Forskningspolitik er indvævet og multiinstitutionel politik«

Når Foss Hansen i 2002 fremfører, at forskningspolitikken kan beskrives som »indvævet og multiinstitutionel politik«, baserer det sig på, at forskningssystemet er pluralistisk og sektoreriseret, hvor forskningsfinansiering og prioritering finder sted i regi af mange forskellige ministerier, og hvor hvert ministerium har egne forskningsenheder at trække på i forbindelse med analyser og udredninger, ligesom der findes adskillige myndigheder og organisationer, hvorigennem re-

Figur 4. Udvikling i politikernes fordeling på typologien; 2000 (N=80) – 2008 (N=68); pct.

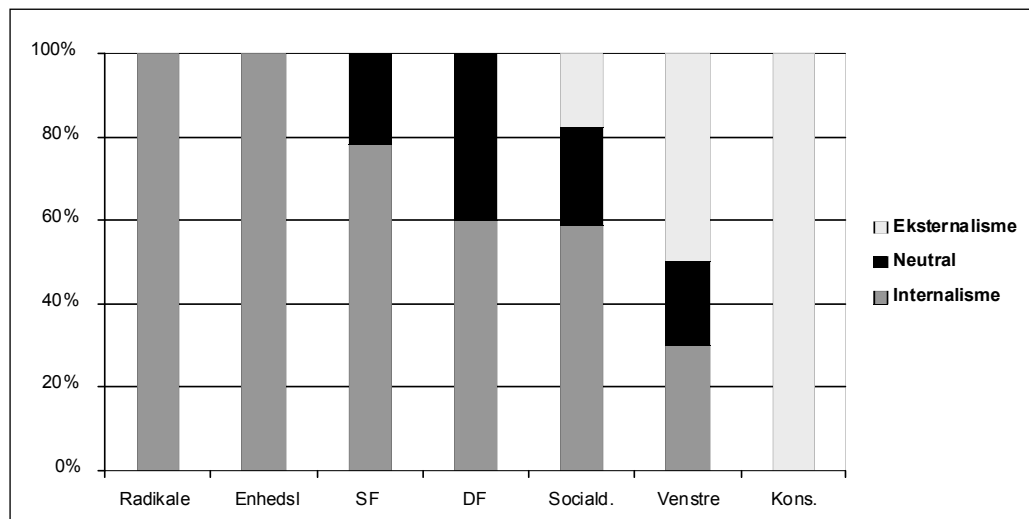
gulering og fordeling af midler foregår. I forhold til disse punkter har udviklingen siden 2002 været præget af en række væsentlige, men ikke helt entydige tendenser.

I forhold til spørgsmålet om forskningspolitikens indvævning i andre politikfelter har en gennemgående opmærksomhed på kommercialisering af forskning og integration mellem offentlige forskningsinstitutioner og det private erhvervsliv i høj grad defineret dette årtis initiativer på det forskningspolitiske område. Under mantraet »fra tanke til faktura«, har en række policies forsøgt at smidiggøre og stimulere offentligt – privat samarbejde, teknologioverførsel og innovation. Man kan således tale om, at der kommet en klarere tendens til ideologisk indvævning af forskningspolitik i spørgsmål om økonomi og erhvervsudvikling, dansk konkurrenceevne, globalisering og videnssamfund og generelt en kobling mellem forskning og hensyn til innovation og produktion. Denne kobling kom konkret til udtryk med innovationspolitikens formelle forankring i Ministeriet fra 2001 og nåede en foreløbig kulmination i

forbindelse med Regeringens Globaliseringsstrategi (Regeringen 2006). Der kan med dette udgangspunkt argumenteres for, at forskningspolitikken i dag indtager en mere fremtrædende position i indvævningen end tidligere. Hvor forskningspolitiske prioriteringer ofte er blevet betegnet som residuale konsekvenser af beslutninger på andre områder, f.eks. det uddannelsespolitiske område, er det i dag i højere grad forskningspolitikken, der udgør et af de centrale omdrejningspunkter i globaliseringsspørgsmålet, som igen mere eller mindre direkte berører en lang række andre politikområder. På den måde kan man sige, at forskningspolitikken i stigende grad ideologisk væves ind en i bred fortælling om vækstsamfundet og endda som en del af denne fortællings kerne.

I forhold til indvævningen kan der på samme tid tales om, at generelle forvaltningspolitiske tendenser trænger dybere og dybere ind i forskningspolitikken og afløser eller supplerer stadig flere af videnskabens interne styrings- og kvalitetssikringsmekanismer. Dette er en tendens, der allerede var tydelig i

Figur 5. Partipolitisk tilknytning og fordeling på typologien; 2008 (N=68); pct.

1990'erne, men som er blevet forstærket yderligere siden 2002. I visse tilfælde kan der endda argumenteres for, at de virkemidler, som de dominerende forvaltningspolitiske strømninger anviser, også får betydning for forskningssektorens målsætninger ved at bidrage til at definere hvilke mål, der overhovedet kan forfølges. Det tydeligste aktuelle eksempel på denne tendens er diskussionen om et nyt basisbevillingssystem for universiteterne, hvor indikatorbegrebet understøtter kvantificerbare aspekter af forskningen, mens mere diffuse men stadig væsentlige temaer risikerer at blive nedprioriteret. Som eksempler på sidstnævnte, der vanskeligere lader sig indfange i indikatorform, kan nævnes forskningens rolle som vidensberedskab og forskningens bredere demokratiske betydning i form af udviklingen af principper for viden, ret, moral, individ, kultur, mv. Ved at konkretisere videnskabens effekt i henholdsvis økonomiske termer (anvendelighed) eller kvantitative termer (publikationer, citationer, patenter, mv.) bliver prisen for aggregerbarhed og økonomiske relevanskriterier let, at kun resultater, der kan opgøres i dette perspektiv, fremstår som legitime (Budtz Pedersen, 2008).

Også i forhold til karakteristikken af dansk forskningspolitik som multiinstitutionel og sektoriseret har der -i det mindste på det formelle plan - kunnet iagttages betydelige forandringer siden 2002, hvor der er sket en tydelig reduktion i antallet af offentlige forskningsudførende institutioner. Antallet af universiteter er reduceret fra 12 til 8 som konsekvens af fusionsprocessen og ved samme lejlighed skete der en væsentlig reduktion i antallet af sektorforskningsinstitutioner.

Denne tendens til institutionel koncentration på den forskningsudførende side fremstår dog mindre entydig ved et blik på de enkelte institutioner, der for manges vedkommende er blevet væsentligt mere spredte såvel fagligt som geografisk efter fusionerne. Eksem-

pelvis rummer AU udover de oprindelige fem fakulteter nu også de tidligere selvstændige enheder, DPU, DMU, DJF og ASB, og er geografisk spredt over blandt andet Århus, Foulum, Rønde, Herning og København. Med flere fagligheder, flere missioner, flere logikker og større geografisk spredning inden for de enkelte institutioners døre har man dermed formelt forstærket nogle af de træk, der tidligere har gjort, at universiteterne er blevet beskrevet som løst koblede organisationer og organiserede anarkier med meget begrænset horisontal integration (Cohen og March, 1972; Weick, 1976). Dette er paradoksalt nok sket samtidig med, at en politisk hovedbestræbelse i forhold til universiteterne har været at skabe en mere entydig ledelse i hierarkiske og strategiske enhedsorganisationer. Ved at øge de enkelte institutioners kompleksitet har man imidlertid alt andet lige øget udfordringerne i forhold til at styre institutionerne under ét, hvilket knytter sig til diskussionen ovenfor om interne konflikter på både vertikalt og horisontalt plan i det akademiske system.

I forhold til forskningsfinansiering kan man ligeledes iagttage en koncentration af midler på færre ministerier. Som det fremgår af nedenstående figur 6, er Videnskabsministeriets budgetandel af de offentlige investeringer i forskning steget fra omkring 60 pct. til omkring 80 pct. gennem dette årti (Finansministeriet, 2006; Analyseinstitut for Forskning, 2003).

Dermed er der også her på overfladen tale om en reduktion af sektorens multiinstitutionelle karakter, men igen er der modsatrettede tendenser. På den ene side er der ganske vist tegn på, at sektorministeriernes direkte rolle i forhold til forskningen er blevet løsnet, men på den anden side er der tilsyneladende en tendens til, at en stor del af områdets multiinstitutionalisering blot er flyttet med ind i Videnskabsministeriet, og at de potentielle konfliktlinier på nogle punkter er blevet forstærkede.

Dette gælder særligt i forhold til grænsefladen mod innovationspolitikken, hvor både oprettelsen af Højteknologifonden og det Strategiske forskningsråd har øget områdets multiinstitutionelle karakter og forøget antallet af aktører og forskningspolitiske dagsordener internt i ministeriet. Det gælder også i forhold til sektorministerierne, der stadig har forsknings- og udredningsbehov, der skal opfyldes.

På både det forskningsudførende og det forskningsstyrende niveau er der dermed sket en formel koncentration af såvel enheder som ressourcer, men i begge tilfælde må det konstateres, at det multiinstitutionelle element snarere er flyttet inden for dørene i de respektive institutioner end forsvundet, og at udfordringen i forhold til at balancere forskellige værdier, kulturer og logikker i mange tilfælde er vokset, fordi de nu skal rummes inden for enheder, der samtidig med, at de er blevet større og mere diversificerede, møder krav om standardisering, sammenhæng og styring.

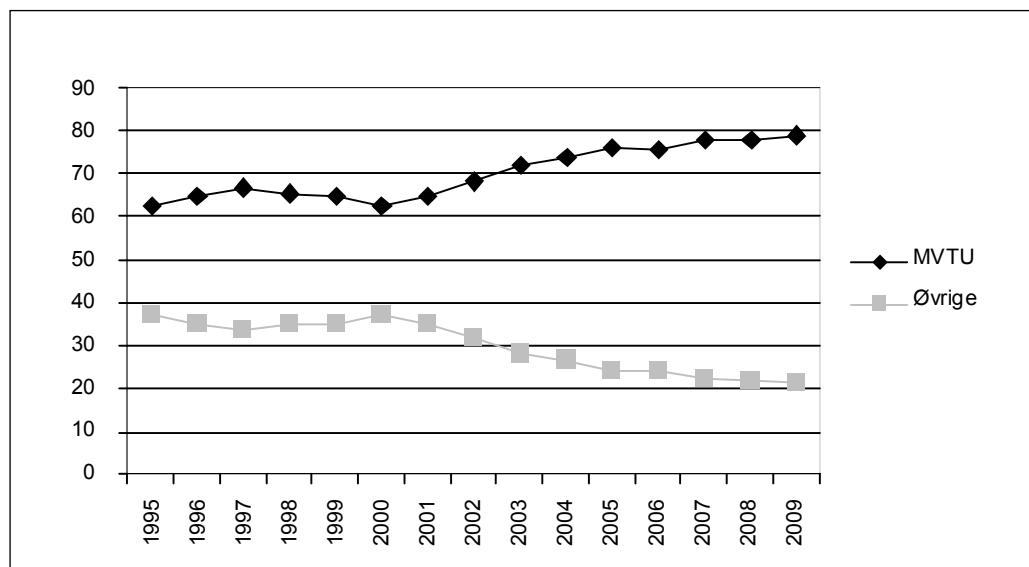
»Forskningspolitik er asymmetrisk politik«

At forskningspolitik kan betragtes som asymmetrisk politik betyder, at forskningspolitikken bl.a. må kunne håndtere det problem, at beslutningstagere og forvaltning ikke kan have indsigt i forskningsfronterne inden for specifikke områder eller fuldt overblik over de potentialer og problemer, der præger udviklingen på forskellige fagfelter, men dog skal formulere politik, der på en og samme gang skal skabe bedst mulige betingelser for forskningen og skabe grundlag for forskningsbaseret rådgivning af beslutningstagere, på de områder, der er relevante.

Asymmetrien er formodentligt et vilkår, der ikke kan elimineres. Der er dog en række overvejelser knyttet til det at håndtere asymmetrien, som i øjeblikket drøftes intensivt rundt om i Europa, og som også har en plads i den danske forskningspolitiske debat.

På den ene side er spørgsmål om »accounta-

Figur 6. Videnskabsministeriets budgetandel af offentlige bevillinger til FoU; 1995-2009; pct.

bility«, gennemsigtighed og evaluering som en del af de generelle forvaltningspolitiske strømninger, der blev berørt ovenfor, blevet tildelt yderligere vægt siden 2002. Særligt med Globaliseringsstrategien er der kommet fokus på behovet for evalueringer af forskning og dokumentation for kvalitet og resultater. Strategien slår fast, at de øgede investeringer i forskning skaber et behov for at etablere en væsentligt mere omfattende opfølgings- og evalueringsindsats end hidtil (Regeringen, 2006). Til det formål har Forsknings- og Innovationsstyrelsen efterfølgende opbygget en evalueringsenhed, der skal dokumentere kvaliteten af dansk forskning, skabe et grundlag for at kvalificere fremtidige prioriteringer og vurdere resultaterne af forskningsinvesteringerne. De samme tendenser er kommet til udtryk i diskussionerne om bevillingssystemet, hvor Regeringen ikke alene har ønsket at øge konkurrenceudsættelsen af eksterne midler, men også i højere grad ønsket at gøre fordelingen af basismidler til universiteterne resultatafhængig.

På den anden side er der som led i samme forøgede fokusering på asymmetri problematikken kommet betydeligt mere opmærksomhed på, at forskningsbaseret viden skal formidles ud over snævre akademiske cirkler, og i det hele taget, at der skal være en større grad af vidensdeling mellem videnskab og samfund. Universitetsloven fra 2003 gjorde eksplicit formidling til en kerneaktivitet på landets universiteter sammen med forskning og undervisning. Det er nu lovfæstet, at universiteterne som centrale viden- og kulturbærende institutioner skal udveksle viden og kompetencer med det omgivende samfund og tilskynde medarbejderne til at deltage i den offentlige debat (Lov nr. 403 af 28. maj 2003). Derudover blev »Tænketanken for forståelse af forskning« tiltænkt en væsentlig rolle i forhold til at danne afsæt for at »udbrede og nuancere forståelsen af forskningens betydning for samfundet, virksomhederne og den enkelte borger«, for på den må-

de at »bringe forskning som begreb ned på jorden, og give danskerne indsigt i, hvor vigtigt dette område er for vores fremtidige velfærd, miljø, sundhed og vækst« (Videnskabsministeriet, 2004a).

Der er imidlertid behov for mere generelt at overveje, hvilke aktører der skal spille hvilken rolle i beslutningsprocesser omkring forskning. I den aktuelle europæiske diskussion omkring »science governance«, betones behovet for at skabe strukturer, der understøtter en bred inklusion i beslutningsprocesser omkring forskning og teknologi. Særligt diskuteres det, hvordan borgerne kan deltage i den samfundsmæssige vurdering og regulering af videnskaben. Borgerinddragelse, lyder argumentet, kan medvirke til at skabe tillid til forskningen og udfylde det legitimitetshul, der er opstået i takt med forskningens tiltagende kommerialisering og med rækken af eksempler på videnskabelig uredelighed og opportuniste. Borgerinddragelse, eller brede, deliberative beslutningsprocesser, i modsætning til snævre teknokratiske beslutningsprocesser, opfattes af mange som en afgørende forudsætning for, at forskning og teknologisk udvikling kan blive betragtet som socialt robust.

Det paradoksale er imidlertid, at mens en lang række andre lande bestræber sig på at adaptere den danske model for dialogisk, deltagelsesorienteret forskningskommunikation, er Danmark skyndsomt i gang med at afvikle deltagelses-paradigmet til fordel for envejs formidling. Teknologirådet, der udviklede den danske model for partecipatorisk forskningskommunikation, er blevet væsentligt beskåret budgetmæssigt, og undgik kun med nød og næppe en egentlig nedlæggelse kort efter regeringsskiftet. Samlet set er indsatsen – målt i udgifter og personaletimer – for forskningsformidling formentlig blevet skærpet betydeligt i perioden siden 2002, men de aktuelle tiltag har i høj grad været præget af markedsførings-logik og fokus på diffusion

snarere end dialog (Horst, 2003; Jamison, 1999). Den danske udvikling har således på relativt få år bevæget feltet fra en situation med begrænset politisk opmærksomhed, men stor vægt på dialog og deltagelse, til en situation med stor politisk bevågenhed og vilje, men med stærk betoning af markedsføring og envejs formidling (Mejlgaard, Aagaard og Siune, 2008).

»Forskningspolitik er internationaliseret samarbejds- og efterligningspolitik«

Endelig beskriver Foss Hansen forskningspolitikken som »internationaliseret samarbejds- og efterligningspolitik«, hvilket vil sige, at nationale forskningspolitiske valg meget ofte finder inspiration i andre lande, og at internationale organisationer, OECD og EU i særdeleshed, har været afgørende for dagsordensfastsættelse på det forskningspolitiske område på nationalt niveau.

Historisk set har internationale institutioner haft afgørende betydning for udformningen af den danske forskningspolitik. OECD's anbefalinger har således haft stor gennemslagskraft i forhold til tilrettelæggelsen af konkrete danske policies. Den spirende styrings- og koordineringsvilje, der prægede forskningspolitikken igennem 1970'erne og 1980'erne, kan ikke betragtes isoleret fra OECD rapporten »Science, Growth and Society« fra 1971, der netop har det hovedsynspunkt, at forskningspolitikken i højere grad må indgå i den almindelige samfundspolitik, og at forskning må betragtes som et middel til at opnå bestemte mål i samfundet, ikke mindst ved at give staten et kvalificeret, forskningsbaseret grundlag for at foretage hensigtsmæssige reguleringer (OECD, 1971). Ligeledes havde OECD evalueringen af Danmark i 1988 stor betydning for den efterfølgende reform af universitetsloven i 1992 og tilmed sat en dagsorden, der stadig præger dansk forskningspolitik. Der er dog fremhævet af Foss Hansen og andre at udviklingen i Danmark

ofte var præget af et vist »time lag« i forhold andre lande.

Denne internationaliseringstendens er blevet forstærket i perioden siden 2002, hvor Danmark hurtigere og i højere grad end tidligere har søgt at efterleve internationale anbefalinger fra OECD og i stigende grad også EU. OECD's seneste evaluering af det danske universitetssystem i 2004 har således fungeret som politisk legitimation for en række af de initiativer, der er igangsat siden (Videnskabsministeriet, 2004b). I stigende grad har også udviklinger i EU medvirket til at præge den danske forsknings- og universitetsverden, bl.a. ved tilpasninger eller harmonisering af uddannelsessystemet, men ikke mindst i forsøget på at blive integreret i det europæiske forskningsrum i kraft af væsentligt udbyggede samarbejder mellem danske og andre europæiske forskere, og særligt ved dansk tilslutning til fælles-europæiske målsætninger for forskning og udvikling.

Endeligt har også mere specifikke nationale forskningspolitiske modeller inspireret den danske politikudformning, som f.eks. den norske bibliometriske indikatormodel, der aktuelt opfattes som inspirations-model i den pågående reformering af den danske struktur for fordeling af basisbevillinger. I den konkrete sammenhæng er det i øvrigt interessant, at norske analytikere af forskningspolitik samtidig fremfører, at Danmark i stigende grad opfattes som nordisk rollemodel. Under overskriften »Look to Denmark« beskriver Egil Kallerud fra NIFU Danmarks forskningspolitiske placering i en nordisk sammenhæng på følgende måde: »Blant de nordiske EU-land synes Danmarks posisjon å bli stadig sterkere ... Danmark er slik sett en interessant »runner-up« i policyverdenens jakt på vinnere til etterfølgelse ... På samme måte som Finland var det på 1990-tallet, er også Danmark for tiden preget av sterk politisk omstillingsvilje og -evne, med fokus på globaliseringens utfordringer« (Kallerud, 2006:

8). Foss Hansens karakteristik af forskningspolitikken som internationaliseret samarbejds- og efterligningspolitik gælder således absolut endnu, og den interessante udvikling, set fra et dansk synspunkt, er, at Danmark i den internationaliserede samarbejds- og efterligningspolitik i implementeringsmæssig henseende er blevet duksen på det forskningspolitiske område.

Foss Hansen fremhævede i 2002, at der med Danmarks lidt nølende implementering af internationale tendenser kunne være en styrke forbundet med muligheden for at lære af andre landes erfaringer og evt. undgå deres fejltagelser. Spørgsmålet er i den sammenhæng, om det i dag er Danmark, som andre lande på godt og ondt kan lære af? Og i forlængelse heraf: er eksempelvis ledelsesreformen og fusionsreformen overhovedet af reversibel karakter, og er det i det hele taget let at rulle forskningspolitiske udviklinger tilbage i tilfælde af dårlige erfaringer? Hvis ikke, kan det vise sig at have ganske alvorlige konsekvenser at fungere som forskningspolitisk frontløberland.

Hvilken slags politik er forskningspolitik – nu?

Vores gennemgang viser, at en række af Foss Hansens parametre fra 2002-artiklen udgør en relevant ramme for en diskussion af ikke blot kendetegnene men også *forandringer* i den danske forskningspolitik. På en række punkter kan vi konstatere, at der er konkrete, tydelige ændringer i den danske forskningspolitik i perioden fra regeringsskiftet og frem til i dag. Tabellen nedenfor opsummerer diskussionen.

Forandringshastigheden er sat op i takt med, at forskningspolitikken er trådt endnu mere centralt ind på den bredere politiske dagsorden. Det har haft positiv betydning i form af øgede ressourcer, men også negative konsekvenser i form af et øget konfliktniveau, der ikke blot har manifesteret sig mellem det politisk-bureaukratiske system på den ene side og det akademiske system på den anden, men også internt i de to systemer. En væsentlig del af konflikterne hænger sammen med forskningssektorens multiinstitutionelle karakter, hvor en lang række mere eller mindre modsatrettede hensyn og logikker skal afba-

Tabel 3. Udvikling ift. Foss Hansens parametre for forskningspolitik; 2002-2009

	Udvikling 2002-2009
Langsom politik	Tegn på udvikling fra langsom til »hurtig« politik, men måske har 70erne, 80erne og 90erne været et langt tilløb? Tendens til mindre analyse og flere beslutninger
Central politik	Ja, i stigende grad, både hvad angår mediedækning og offentlige investeringer
Konfliktpolitik	Ja, i stigende grad, og ikke blot på tværs af sektorer. Også klare, konkurrerende værdisystemer blandt politikere og internt i det akademiske system
Indvævet og multiinstitutionel politik	Tegn på yderligere ideologisk indvævning (i stigende grad med forskningspolitikken i centrum). Tendens til institutionel koncentration på overfladen, men sektorens multiinstitutionelle karakter eksisterer stadig
Asymmetrisk politik	Ja, men forskelligartede initiativer forsøger i højere grad at adressere det: dels væsentligt udvidet forskningskommunikation og dels forøget fokusering på gennemsigthed og målbarhed
Internationaliseret samarbejds- og efterligningspolitik	Ja, men i stigende grad med Danmark som nordisk rollemodel end som efterfølger

lanceres. Forsøg på at reducere systemets multiinstitutionelle karakteristika gennem såvel finansiel som organisatorisk koncentration har imidlertid snarere skærpet end begrænset disse konflikter. Forskningspolitikens stigende indvævning i innovationspolitikken, forvaltningspolitikken og globaliseringsspørgsmålet er et andet element i denne udvikling, der bidrager til på den ene side at øge opmærksomheden omkring forskningens samfundsmæssige betydning, men samtidig også øger kravene om umiddelbar anvendelse, snæver målbar resultatorientering og klar strategisk styring på bekostning af de aspekter ved forskningen, der vanskeligere lader sig indfange i indikatorform eller økonomiske termer.

Et centralt spørgsmål, der står tilbage, er i hvor høj grad disse formelle forandringsprocesser er slået igennem på det forskningsudførende niveau. Er der stadig tale om langsom politik på dette niveau, trods den accelererende forandringshastighed på det politisk-bureaukratiske niveau, eller er også forskningen selv begyndt at forandre sig? Og hvilken type af forandring er der i givet fald tale om? Får vi mere risikoavers, kortsigtet metervare forskning, som kritikerne frygter, eller mere social robust, samfundsorienteret vækstdrivende forskning, som ministeriet håber?

Noter

1. Vi vil gerne takke Hanne Foss Hansen for kommentarer til artikel-udkastet. Ligeledes vil vi gerne takke for særdeles konstruktive bemærkninger i det anonyme review, og for diskussioner og drøftelser med deltagerne i seminaret »Videnskab og Demokrati«, KU 5.-6. marts, hvor en tidligere udgave af denne artikel blev fremlagt.
2. Undersøgelsen fra 2008 er gennemført som en del af Fp6 projektet »Social Sciences and European Research Capacities (SS-ERC)«, der særligt er fokuseret på samfundsvidenskabernes rolle i samfundet. Vi henviser til Kalpazidou Schmidt 2009 for en nærmere metodisk og substantiel redegørelse for 2008-undersøgelsen, men vil dog kort gøre opmærksom på her, at svarprocenten er

40 efter flere rykkgange (hvilket er lavere end ved undersøgelsen i 2000, hvor der opnåedes en svarprocent på 52). Der er dog tale om 40 pct. af den samlede undersøgelsespopulation – ikke af en stikprøve – og respondenterne er nogenlunde repræsentative for Folketinget hvad angår køns-sammensætning (kvinder er en anelse overrepræsenteret) og partitilhørsforhold (partiet Venstre er noget underrepræsenteret mens det Konservative Folkeparti er overrepræsenteret pga. en blok-besvarelse). Vi henviser endvidere til Kallehauge og Kindtler 2000 og Mejlgård, Aagaard og Siune 2002 for information om 2000-undersøgelsen.

Referencer

- Aagaard, Kaare og Niels Mejlgård (2006), »Fra tanke til faktura«, *Forskningspolitik*, 29(4): 12-13.
- Analyseinstitut for Forskning (2003), *Offentligt forskningsbudget 2003*. Århus: Analyseinstitut for Forskning.
- Budtz Pedersen, David (2008), »Udfordringer for en humanistisk videnspolitik«, *Humaniora* (3): 30-34.
- Center for Forskningsanalyse (2008), *Forsknings- og udviklingsarbejde i den offentlige sektor – forskningsstatistik 2006*. Aarhus: CFA.
- Cohen, Michael og James G. March (1974), *Leadership and Ambiguity*, New York: McGraw-Hill.
- Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab (2009), *Kvalitet og styring i fremtidens universiteter*, København.
- Elzinga, Aant og Andrew Jamison (1995), »Changing Policy Agendas in Science and Technology«, i Sheila Jasanoff, Gerald E. Markle, James C. Peterson og Trevor Pinch, red. *Handbook of Science and Technology Studies*. Thousand Oaks: Sage, pp. 572-97.
- European Commission (2005), *Europeans, Science and Technology – Eurobarometer 2005*, Brussels: European Commission.
- Finansministeriet (2006), *Statsligt forskningsbudget 2006 (»Forskningens finanslov«)*. København: Finansministeriet.
- Forskningsministeriet (1995), *Forskning i perspektiv*, København: Forskningsministeriet.
- Forskningsministeriet (1997), *Den nationale forskningsstrategi*, København: Forskningsministeriet.
- Hansen, Hanne Foss (2002), »Hvilken slags politik er forskningspolitik?«, *Økonomi & Politik*, 75(3): 41-56.

- Horst, Maja (2003), *Controversy and Collectivity – articulations of social and natural order in mass mediated representations of biotechnology*. København: Samfundslitteratur.
- Jamison, Andrew (1999), »On the Understanding of Science in Denmark – From Public Debate to Institutionalized Promotion«, i Reijo Miettinen, red., *Biotechnology and public understanding of science – Proceedings of the UK-Nordic co-operative seminar*, Helsinki October 25-27 1998, Helsinki: Academy of Finland, pp. 56-67.
- Kallehauge, Pia og Kristian Kindtler (2000), *Politikere og forskning – Politikeres opfattelse og anvendelse af forskning*, Århus: Analyseinstitut for Forskning.
- Kallerud, Egil (2006), »Den nordiske modellen – redefineret og ettertraktet«, i *Forskningspolitikk*, 29(4): 8-9.
- Kalpazidou Schmidt, Evanthia. (2009), *National report – Denmark, Social Science and European Research Capacity (SS-ERC) Project*.
- Lov nr. 403 af 28. maj 2003 (universitetsloven).
- Mejlgaard, Niels (2007), *Scientific Citizenship – Conceptualisation, Contextualisation, & Measurement*. Århus: CFA.
- Mejlgaard, Niels, Kaare Aagaard og Karen Siune (2002), *Politik og forskning – Forskningspolitik mellem autonomi og heteronomi*, Århus: Analyseinstitut for Forskning.
- Mejlgaard, Niels, Kaare Aagaard og Karen Siune (2008), »Differentieret Forskningskommunikation – Mål og Målgrupper i en Dansk Kontekst«, *Økonomi & Politik*, 81(1): 66-80.
- OECD (1971), *Science, Growth and Society*. Paris: OECD.
- OECD (1988), *Reviews of national science and technology policy – Denmark*. Paris: OECD.
- Regeringen (2006), *Fremgang, fornyelse og tryghed – Strategi for Danmark i den globale økonomi*, Albertslund.
- Siune, Karen (forthcoming), *Forskningspolitik – nordisk indholdsanalyse*.
- Søndergaard, Leif (2009), »Valgte ledere: et spørgsmål om loyalitet og legitimitet«, i *Forskerforum* (223): 2.
- Videnskabsministeriet (2004a), *Forsk og Fortæl*, København: Videnskabsministeriet.
- Videnskabsministeriet (2004b), *OECD-evaluering af det danske universitetssystem – Resumé af anbefalinger – Igangværende og planlagte initiativer fra Ministeriet for Videnskab, Teknologi og Udvikling*.
- Weick, Karl E. (1976), »Educational Organizations as Loosely Coupled Systems«, *Administrative Science Quarterly*, 21(1): 1-19.

Boganmeldelser

**Peter Nedergaard og Nicolai Foss (2008),
Publicér i de internationale tidsskrifter.**

Om hvordan man får publiceret sin samfundsvidenskabelige forskning

København: Samfundslitteratur. 135 sider,
med referencer og indeks.

ISBN 978-87-593-1372-5, 148 kr.

Presset på samfundsvidenskabelige universitetsforskere m.fl. for at publicere deres forskningsresultater, ikke kun i hjemlige fora, men også internationalt, og ikke mindst i de fagfællebedømte tidsskrifter, har været stigende efterhånden i en hel del år. Nogle fagdiscipliner har stærke traditioner for denne type af publicering, særligt natur- og sundhedsvidenskaberne, og også visse dele af samfundsvidenskaberne, mens man andre steder inden for samfundsvidenskaberne (ingen nævnt, ingen glemt!) og måske især inden for humaniora har stærkere traditioner for videnskabelig publicering på dansk i form af forskningsmonografier, af tidsskriftsartikler (med eller uden fagfællebedømmelse) og af mere ydmyge former som forskningsrapporter, research papers, working papers o.l., de såkaldte »grå publikationer«.

Dette pres for international publicering udspringer af flere forhold, hvoraf et er, at dansk forskning og danske forskere og forskningsmiljøer i stigende grad skal kunne måles og måle sig i forhold til de førende internationale forskere og forskningsmiljøer. Dette ønske kommer bl.a. fra politisk hold, hvor

regeringen og forligskredsen omkring universitetslovgivningen (altså også store dele af oppositionen) har et eksplicit ønske om i stigende grad at kunne fordele universiteternes forskningsbevillinger efter opnåede resultater og forskningsmæssigt »output«. Ønsket er at opnå nogle nogenlunde standardiserede outputmål, både i forhold til udenlandske forskningsmiljøer, fx for at kunne lokalisere, inden for hvilke områder dansk forskning virkelig er verdensførende, men også for, mere moderat, at kunne skelne de mere produktive fra de mindre produktive forskningsmiljøer herhjemme, altså interuniversitært.

Dette sidste er bl.a. kommet til udtryk i nedsættelsen af de bibliometriske faggrupper, hvor Videnskabsministeriet har bedt Danske Universiteter (tidl. Rektorkollegiet) om at udpege medlemmer til i alt 68 faggrupper, der har haft til opgave at udpege (1) de tidsskrifter og bogforlag, som forskerne i hovedsagen anvender som publiceringskanaler inden for det enkelte fag og (2) at rangordne tidsskrifterne på to niveauer. Det siges at være uden fortilfælde i dansk forvaltningshistorie, at et ministerium nedsætter et så stort antal ekspertgrupper på én gang – der er 367 udnævnte forskere alt i alt! Det er næppe for meget sagt, at det har været en både vanskelig og ikke mindst en kontroversiel øvelse at gennemføre dette arbejde, da holdningerne til »forskningstælling« på denne måde mildt sagt er delte. De negativt stemte mener ikke, at forskningskvalitet meningsfuldt kan måles

på denne måde, og de tilføjer undertiden retorisk begreber som »taylorisering« for at understrege pointen, mens de mere positivt indstillede udlægger øvelsen på den måde, at ministeriet nu har spurgt, om forskerne selv vil skabe den målestok, som deres egen produktivitet siden hen skal måles efter. Det har de medvirkende i disse faggrupper så sagt ja til. Hele denne diskussion føres kun ultrakort i denne bog, hvis klare præmis det er, at man bør publicere internationalt, og hvis tema er, hvordan man så kan tage fat på det.

Presset for international publicering retter sig naturligvis mod forskere på alle trin af karrierestigen, men denne bog er særligt henvendt til yngre forskere, som står foran første gang at skulle forsøge sig med at sende en artikel af sted.

Bogen starter med kort at argumentere for international publicering, derefter diskuteres nogle myter og realiteter om review- og publiceringsprocessen, og det anbefales, hvordan man skriver læsbart om sin forskning, dvs. hvad det gode paper egentlig er. Herefter går der videre til tidsskrifterne og de i forskerkredse meget omdiskuterede forskellige former for ranking af disse. Herefter drøftes de mere formelle krav til artikler, og endelig gennemgås selve reviewprocessen. Efter en generel diskussion af denne gennemgås en af forfatterne »tur gennem review-maskinen« med et paper, der endte med at blive publiceret.

Bogens vigtigste force er, at den afmystificerer de forskellige dele af processen, og hjælper med til »at gøre det umulige muligt«, så at sige. Det kan virke uoverskueligt og uopnåeligt at skulle publicere i de dyre (dvs. højt rangerende) internationale tidsskrifter for første gang, men tager man processen skridt for skridt bliver det lettere, og så er der jo ingen, der siger, at man skal begynde med at publicere i *Academy of Management Journal* eller i *Science*. Man kan jo vente et par år! Bogen giver endvidere en god indføring i ranking, og

de faktorer der indgår heri (impact factor osv.). Dette er jo ikke ting, som enhver forsker behøver at kunne på fingrene, men det er rart at forstå grundprincipperne i det.

Af mere kritiske kommentarer kunne det nævnes, at især de indledende kapitler skæmmes lidt af en række lidt indforståede udsagn, som mest er for de »frelste«, dvs. for dem, der allerede tror på international publicering som eneste vej frem, og som forfatterne derfor ikke føler behov for at dokumentere.

Forfatterne hævder eksempelvis (s14 og igen s21), at i den samlede citationsmasse inden for fag som økonomi og management er mængden af henvisninger til artikler langt større end henvisning er til bøger, og at artikelhenvisningerne endvidere er stigende. Hertil kan siges, at det vel er citationsmassen i tidsskrifter (og ikke i bøger), der hentydes til? Og man søger forgæves efter en kilde til denne i og for sig interessante oplysning.

Forfatterne hævder ligeledes, at der »sandsynligvis er flere læsere til artiklen, fordi den er kortere« (s19-20), igen uden kildeangivelse. Men da antallet af læsere af bøger og artikler slet ikke (kan) registreres, er oplysningen næppe verificerbar.

Forfatterne hævder, i forbindelse med en diskussion om den amerikanske bias i mange tidsskrifter, at »amerikanske samfundsvidenskabelige forskere generelt får en mere solid træning end europæiske (specielt inden samfundsvidenskabelig analysemetodik)« (s24), et udsagn, der måske også kunne have behov for lidt dokumentation.

Endelig synes der måske at være en lidt overdreven tyrkertro hos forfatterne på, at international publicering er den eneste vej frem for danske samfundsvidenskabelige forskere. Der gør sig her to modsynspunkter gældende, som måske kunne have været drøftet lidt mere indgående.

For det første findes der jo også danske, norske, svenske osv. tidsskrifter med peer review (fagfællebedømmelse), og det kan vel ikke helt afvises, at det kan have sin fornuft at publicere her også (sådan som forfatterne jo også selv har gjort). For det andet og mere generelt, så er samfundsvidenskabelige forskere en del af det samfund, de analyserer (ligesom de britiske og amerikanske er en del af deres), og det er da et relevant spørgsmål, om ikke den optimale publiceringsstrategi for en dansk ansat forsker bør være at gå på to ben, dvs. publicere sine resultater både i den danske og i den internationale kontekst. Dette er måske underforstået, men det kunne vel have været nævnt.

Ikke desto mindre: Alt i alt er bogen særdeles velegnet som brugsbog og manual, den har gode og omfattende referencer til den videnskabelige publicering netop om videnskabelig publicering, og den vil kunne hjælpe mange på vej i den komplicerede proces, det er at få sine artikel optaget i de internationale tidsskrifter.

Steen Scheuer, professor, dr. merc.
Institut for Ledelse og Virksomhedsstrategi
Syddansk Universitet

**Pernille Wegener Jessen
og Michael Steinicke (red)**
*EU-rettens påvirkning af dansk
konkurrenceret*

København: Jurist- og Økonomforbundets
Forlag, 2008, 184 sider, kr. 225,-

Med denne bog sættes der omsider juridisk fokus på en særligt skelsættende udvikling inden for dansk konkurrenceregulering gennem det seneste årti. Det er en udvikling, som i historisk perspektiv er unik og lærerig, også for andre end konkurrenceretsjurister. Bogen er en del af et større forskningsprojekt, der har haft til formål at dokumentere Den Europæiske Unions (EU) påvirkning af

det danske retssystem, og artiklerne i bogen omhandler mere specifikt om EU-rettens påvirkning af dansk konkurrenceret.

Den skeptiske læser vil måske i udgangspunktet stille spørgsmålet: Hvorfor er en konkurrenceretlig bog interessant for andre end konkurrencejurister? Svaret herpå er, at bogen er vedkommende for andre end konkurrenceretlige forskere, embedsmænd og advokater, eftersom konsekvenserne af bogens grundlæggende problemstilling er banebrydende. Ikke alene for konkurrenceretten, men tillige for den offentlige forvaltnings virke, for forståelsen af Danmarks integration i EU og ikke mindst for de øvrige, ikke-juridiske grene af samfundsvidenskaben. De udviklinger, som beskrives og analyseres i bogen, er gode at lære af såvel praktisk og materielt som i teoretisk og historisk perspektiv. Den reguleringsmæssige udvikling inden for konkurrencepolitikken over det seneste årti er et konkret eksempel på, *hvordan det internationale niveau har udprægede konsekvenser for nationalstatslig styring af samfundet*. Denne udvikling har fundet sted og pågår fortsat uden, at det internationale niveau – i denne sammenhæng EU – har den formelle kompetence til at udøve en sådan indirekte og direkte indflydelse på nationalstatslig regulering. Kort sagt omhandler bogen det forhold, at der siden 1998 er sket en udpræget EU-harmonisering – eller *europæisering* om man vil – af den danske konkurrenceregulering. Og det interessante er, at dette er sket uden, at EU har haft formel kompetence til at foreskrive udformningen af den nationale regulering. EU-harmoniseringen og -tilpasningen har altså i udgangspunktet været *frivillig fra dansk side* og er foregået uden, at der har foreligget EU-krav herom.

Afsættet for bogens tema er den udbredte forståelse hos jurister og andre med interesse for konkurrencereguleringen, at konkurrenceretten traditionelt har været enten et nationalt eller et europæisk anliggende, men at der

de seneste årtier har været en øget EU-påvirkning af de nationale systemer. Fra dansk side har tendensen siden slutningen af 1990'erne været en tilnærmelse af danske regler til den europæiske regulering. Dette har affødt en række spørgsmål vedrørende forpligtelsen til at fortolke dansk ret i lyset af EU-reglerne henholdsvis omfanget af påvirkningen af de traditionelt nationale anliggender vedrørende strafferetlige og erstatningsretlige elementer af konkurrenceretten. Bogen bidrager på traditionel juridisk vis til at belyse disse spørgsmål og er bygget op omkring tre temaer, henholdsvis EU-rettens påvirkning af de strafferetlige sanktioner inden for konkurrenceretten, mulighederne for erstatning og EU-rettens påvirkning af den danske materielle konkurrenceret. Dermed skriver bogen sig ind i genren af samfundsvidenskabelig litteratur – hidtil fortrinsvis inden for politologien og juraen – der belyser EU-systemets og EU-rettens påvirkning af national politik og regulering.

Givet bogens problemstilling er det imidlertid bemærkelsesværdigt sent, at den udkommer. Allerede i 1997 blev der vedtagelsen af den nye konkurrencelov foretaget et markant principskifte i dansk konkurrenceregulering. Dette principskifte kom til udtryk i form af overgangen fra kontrolprincippet (alt er tilladt, indtil det bliver forbudt) til forbudsprincippet (alt er forbudt, indtil det eventuelt bliver tilladt). Principskiftet var en frivillig tilnærmelse til EU-konkurrencerettens principper. Siden vedtagelsen af konkurrenceloven i 1997 er der gentagne gange sket en tilpasning af den danske konkurrenceregulering og en tilnærmelse til principperne og indholdet i EU-reguleringen, men vel at mærke uden, at dette har været et krav fra EU. Når bogens problemstilling i udgangspunktet har været fremherskende og aktuel i mere end et årti, kan man med god grund spørge om der er nogen, som har sovet i timen, eftersom problemstillingen ikke tidligere har været genstand for en grundigere juridisk afdækning?

Bogen indeholder i alt otte kapitler baseret på indlæg af fremtrædende konkurrenceretsjurister på en forskningskonference om »Europæiseringen af dansk konkurrenceret« på Syddansk Universitet i 2007. De to første kapitler fokuserer på EU-rettens påvirkning af de strafferetlige sanktioner inden for konkurrenceretten. Første kapitel omhandler straf-
forfølgning af internationale konkurrencesager, hvormed forstås sager, hvor der foreligger en overtrædelse af EF-traktatens konkurrenceretlige artikler (artikel 81 og 82). Andet kapitel omhandler den EU-retlige påvirkning af de forskellige strafferetlige problemstillinger, som særligt kendetegner konkurrenceretten. De to næste kapitler behandler mulighederne for at opnå erstatning i forbindelse med overtrædelser af konkurrenceretten. Bogens tredje kapitel gennemgår en række problemstillinger med betydning for den praktiske gennemførelse af erstatningskrav, mens det fjerde kapitel fokuserer på de krav, EU-retten stiller til erstatningsprocessen, som ellers er et nationalt anliggende. De sidste fire kapitler i bogen rubricerer sig omkring aspekter vedrørende den materielle konkurrenceret, særligt vedrørende den EU-retlige påvirkning af dansk konkurrencelovgivning gennem det seneste årti. Det femte kapitel diskuterer omfanget og karakteren af pligten til EU-konform fortolkning af den danske konkurrenceregulering, mens det sjette kapitel indeholder en analyse af EU-rettens påvirkning af de danske regler om fusionskontrol. Det syvende kapitel indeholder en gennemgang af, i hvilket omfang der er grundlag for at indfortolke en forpligtelse til en EU-konform fortolkning af reglerne om offentlig støtte i den danske konkurrencelov. I den sidste artikel diskuteres det, om der er basis for at tilpasse konkurrencelovens § 2, stk. 2, som foreskriver, at også lovgivningsbaserede konkurrencebegrænsninger er omfattet af konkurrencereglerne.

Den juridisk set interessante problemstilling i bogen er ifølge forfatterne, *hvordan og i hvil-*

ket omfang EU-retten påvirker dansk lovgivning og retspraksis. Den afledte og hertil relaterede politologisk interessante problemstilling er, *hvordan og i hvilket omfang denne påvirkning er under styring og kontrol* – og hvilke *institutioner og aktører*, der i givet fald har den afgørende indflydelse på udviklingen.

Af artikelkonklusionen på side 57 i bogens anden artikel fremgår det, at: »Det interessante ved udviklingen (af de danske strafferegler på konkurrencerettens område) er, at den – i modsætning til mange andre områder, hvor EU-retten har påvirket dansk konkurrenceret – har været »frivillig«. Hermed mener jeg, at der ikke har været noget krav fra EU (i hvert fald ikke formelt) om ændring af de danske regler. Ændringerne har været båret af, at det har virket *naturligt og hensigtsmæssigt*« (anmelderens kursivering). Inden for politologien ville en sådan konnotation til det naturvidenskabelige paradigme, dvs. at en udvikling er *naturlig*, ikke høste megen anerkendelse. Politisk-administrativ adfærd er drevet af mennesker og er dermed, i hvert fald ifølge politologer, i udgangspunktet socialt funderet og/eller interesse-motiveret. Eftersom offentlig regulering udarbejdes og udvikles af mennesker, er udmøntningen og udviklingen af reguleringen dermed en konsekvens heraf. Med andre ord bør udviklingen af konkurrencereguleringen i stedet forklares med, at *de mest magtfulde instanser, dvs. særlige aktører eller institutioner, har fået deres interesser tilgodeset og realiseret gennem de afgørende beslutningsprocesser*. I det danske demokrati effektueres dette ved, at de aktører, som er i stand til at mobilisere opbakning fra et politisk flertal i Folketinget, får deres interesser tilgodeset gennem udformningen af lovgivningen.

I den femte artikel i bogen drøftes som nævnt spørgsmålet om EU-konform fortolkning af den danske EU-konkurrenceret – og hvad det i givet fald indebærer. Det konkluderes, at der fortsat findes en særegen dansk konkur-

renceret, men også, at der også stilles EU-krav til fortolkningen af denne ret. Der er således et eksempel på, at der allerede i 1969 med Walt Wilhelm-dommen stilledes krav fra EF-Domstolen vedrørende anvendelsen af national konkurrenceret. Med særlig henvisning til forordning 1/2003 vedrørende nationale domstoles og myndigheders håndhævelseskompetence af EU's konkurrenceregler illustreres det, at det *ikke længere blot er en ren teoretisk mulighed, at EU-konkurrenceret har direkte indflydelse på dansk ret*. På trods af, at den formelle lovgivningskompetence vedrørende national konkurrenceregulering ligger hos medlemsstaten, kan det altså konstateres, at EU-retten har såvel indirekte som direkte indflydelse på national konkurrencelovgivning.

I den sjette artikel analyseres og diskuteres samspillet mellem EU-reglerne og de danske regler om fusionskontrol. Selvom der er et samspil mellem de danske fusionskontrolregler og den europæiske fusionskontrollforordning, så er der tale om to uafhængige regelsæt. Der er ikke nogen international forpligtelse til, at der i Danmark indføres regler om fusionskontrol, og slet ikke fusionskontrolregler, som lægger sig op af de EU-retlige. Ifølge forfatteren er der ikke tvivl om, at den EU-konformitet, der kan konstateres, er udtryk for en *frivillig tilpasning* til EU-retten. I artiklen listes en række eksempler på et generelt ønske om, at lægge de danske fusionskontrolregler op ad reglerne i EU-retten, herunder at det i forarbejderne til den danske lovgivning er angivet, at en række centrale begreber skal fortolkes i overensstemmelse med EU-retten. Baggrunden for at indføre EU-konforme regler har bl.a. været at gøre det lettere for virksomhederne at vurdere deres stilling, da særligt større virksomheder allerede er bekendt med reglerne. Valget af EU-konforme løsninger vurderes generelt at være en fordel, idet man herved overtager et veludviklet og dynamisk retssystem, og tilpasningsbyrderne for erhvervslivet lettes.

Bogens forfattere skal roses for at have taget initiativ til endelig at få belyst samspillet mellem EU-retten og dansk konkurrenceret – og konsekvenserne heraf – nærmere. Udviklingen er som nævnt et eksempel på en central og principiel problemstilling i relation til samspillet mellem EU-retten og den nationale reguleringskompetence. Spørgsmålet om, hvorvidt og i hvor vid udstrækning EU udfører indflydelse på områder, hvor EU ikke har fået overdraget kompetence hertil fra medlemsstaterne, er for betydningsfuldt et emne at lade gå upåagtet hen.

Morten Kallestrup, ph.d., specialkonsulent
Erhvervs- og Byggestyrelsen

Lars Bo Kaspersen

Danmark i Verden

Hans Reitzels forlag, 2008, 264 sider, 298 kr.

Danmark som overlevelsstat

Hvorfor har Danmark udviklet sig fra et fattigt bondeland til en slidstærk, konkurrencedygtig velfærdsstat? Det er et stort spørgsmål. Men ambitionerne er store hos Lars Bo Kaspersen. Lad det være sagt med det samme, de bliver indfriet til fulde. Dette er mere end en undervisningsbog. Den henvender sig lige så meget til den nysgerrige, historie-interesserende læser som til universitetsstuderende, der står med en akut mangel på et historisk overblik om Danmark indenfor f.eks. velfærdsstatsforskning, komparativ politisk økonomi eller international politik.

Bogens grundlæggende argument er, at det er i selve relationen til omverdenen at Danmark eksisterer. En forståelse af de dynamiske relationer mellem danske og udenlandske aktører er forudsætningen for at kunne forstå både stabilitet og forandring i landet (p. 12). Danmark er formet af historiske bølger af forandringer, kriser og gennembrud. Dette er bog om Danmarks overlevelse som stat. Staten ses som en »processuel struktur, der dan-

nes i spændingsfeltet mellem ydre og indre eksistensvilkår« (p. 22). Danmark er (som alle andre stater) bestemt af særlige ydre og indre vilkår der muliggør og begrænser vores særegne udvikling som land. Bogen indfanger den relationelle dynamik mellem den store verdenshistorie og den særlige danske historie fra Napoleonskrigene til Irakkrigene. Det bygger på et elegant begrebsapparat, som er inspireret af nyklassikere som Norbert Elias, Anthony Giddens, Dieter Senghaas og Ernst Böckenförde og der er ikke langt fra bogens definition af velfærdsstaten – en særlig statsform, der er karakteriseret ved at staten intervenserer i sit samfund for at beskytte samfundet mod sig selv og for at styrke staten og dets ressourcer i kampen for fortsat at blive anerkendt som en uafhængig, suveræn stat (p. 30) – til nyere definitioner af statsforståelser indenfor f.eks. international politik.

Bogen er fængslende læsning om et lands overlevelseskamp og -kraft gennem mere end 200 år, først som stat og dernæst som samfund. LBK ser skabelsen af en nationalistisk bevidst borgerlig elite i kølvandet på undtagelsestilstanden efter nederlaget til englænderne og statsbankerotten. De nationale revolutioner spredte sig ud over hele kontinentet, men Danmark var det eneste land, der i 1840'ernes ikke blot så en ny indre elite markere sig i kampen om magtens *locus* inden for staten, men hvor staten også led et formædeligt nederlag udadtil. Staten er produkt af relationer, ikke ydre pres eller indre kræfter alene. Den danske stat er undfanget i en undtagelsestilstand. Det danske samfund er efterfølgende opstået på baggrund af denne særegne statsformationsproces, formet af kritiske konjunkturer og nye ideer. Inden for dette begrebsapparat forfølger forfatteren den danske statshistorie fra grundloven og Estrups despotiske magtstat til den fascinerende epoke om socialstatens tidligste forankring i det arbejde, som »Den Overordentlige Kommission« udfyldte i krisetiden efter

1.verdenskrig, der nærmest som et heldigt eksperiment kom til at forme det, vi senere har kaldt »velfærdsstaten«. Vi får også præsenteret en anderledes og mere historisk forankret analyse af globaliseringens Danmark, der ligesom en humlebi nægter at erkende naturlovene og derfor frit og ubesværet flyver videre som en endda særdeles konkurrencedygtig velfærdsstat, en af vinderne af det nye rammevilkår som intensiveret internationalisering af verdensøkonomien har dikteret. Med stor iver får Lars Bo Kaspersen eksponeret en del myter om »globaliseringen«, der som altid er brugt af de forskellige politiske og økonomiske elitors bekvemmelige forestillinger om ydre nødvendigheder og indre magtkamp. Lars Bo Kaspersen slutter af med en tiltrængt diskussion af en mulig transformation af vores højt elskede konsensusfund, der har overlevet så flot, fordi eliteerne har begrænset sig til infrastrukturel magt. I stedet er kommet et konkurrencesamfund, en afsporet globaliseringsdebat og udbredt despotisk magtudøvelse af elite, der handler i isolation og ikke dialog til resten af samfundet.

Trods dette er bogens fortælling en historie om Danmark som en særegen overlevelsesstat. »Europæisering« og »internationalisering« har hele tiden været essentiel for Danmarks eksistens. Der er intet nyt ved »globalisering« forstås. Vi har tilpasset os til omverdenen. Vi har åbnet os op for omverdenen når det gjaldt. Vi handlede os ud af 1870ernes økonomiske krise. Vi regulerede os ud af 1930ernes krise. Vi reformerede os ud af 1970ernes krise. Det er meget flot og fængende historieskrivning. Nu er dette en anmeldelse, og ingen anmeldelse uden diskussion. Det handler for mit vedkommende om en form for berøringsangst overfor globaliseringens væsen. Lars Bo Kaspersen stiller sig skeptisk overfor fænomenets eksistens (p. 8). Men understreger finanskrisen netop ikke fænomenets eksistens med al tydelighed? Forfatteren ser den nuværende krise som

endnu en kritisk konjunktur og ikke en undtagelsestilstand. Det kan man ikke være uenig i. Globaliseringen bliver tolket som en ydre kraft af centrale aktører som en nødvendighed, der dermed kan legitimere en række forholdsregler og modsvar udenom samfundet (p. 213). Men er der ikke ydre omstændigheder, der nødvendiggør indre forandringer? Forfatteren ser, ligesom Paul Hirst & Grahame Thompson i sin tid, at globalisering blot er en ny fase af internationalisering der stadig efterlader et intakt handlerum for indre aktører. Globaliseringen er endnu et kapitel i en fortælling om hvordan interdependensen gennem hele historien har formet eksistensvilkårene for Danmark. Internationaliseringen har forandret statens karakter, medgives det, men vi får ikke diskuteret, om statens kapacitet efterfølgende er øget eller formindsket som følge af dette. Vi får blot fastslået at den har ændret statens karakter. Dette er, indrømmet, en farlig diskussion, med stor risiko for at blive fejlfortolket. Lars Bo Kaspersen sætter alligevel streg under globaliseringsdebattens betydning for Danmarks udvikling i de seneste årtier. Globaliseringen har forandret opfattelsen af statsmagts kapacitet til fortsat at sikre overlevelse under disse nye rammebetingelser. Er globaliseringen ikke en form for krise-bevidsthed, en ydre nødvendighedslogik der transformerer de relationer der giver Danmark karakter? Globaliseringen er blevet til en ureflekteret virkelighedsopfattelse der deles af magtfulde elite på tværs af grænser. Globaliseringslitteraturen peger på fænomenet som en social virkelighed, der har transformativ magt over beslutningstagere. De tænker ens, men handler forskelligt, fordi de er indlejrede i forskellige nationale kontekster. Globaliseringen bliver til mere end blot noget, der har bestemt dele af de ydre eksistensvilkår for staten, men også en del af det idegrundlag, som definerer den indre kamp om statens *locus*. Bølligkollapset og bankkrisen bunder ikke i en social-liberal velfærdsstatstænkning, men i de nyliberale (i mangel af bedre ord) forestil-

linger om deregulering af markedet, der betød at statstilsyn med markedet blev reduceret, at vi ureflekteret importerede nye finansielle produkter i vores lovgivning og kom til at acceptere et uoverskueligt globalt finansielt marked. »Danmark og verden« er en bog, der deler ståsted med globaliserings skeptikerne i den store globaliseringsdebat.

LBK får overbevist os om, at finanskrisen er en ny kritisk konjunktur, der kommer til at forme overlevelseshstaten Danmark fremover. Det er ikke først gang, det er sket, og det bliver ikke den sidste gang. Finanskrisen er ikke en undtagelsestilstand i det store historiske perspektiv. Her er LBK et elegant modspil til den noget unuancerede globaliseringsdebat, en nødvendig opdatering og opgradering af en globaliseringsdebatten, der her i landet kørte af sporet i 2004-5, fordi det blev en del af en elitær globaliseringsdagsorden og ikke en dialog i samfundet. Vi kommer til at diskutere om ikke globaliseringen anno 2009 er mere end blot »noget, der sket udenfor landets grænser«. Hvad der er indiskutabelt er bogens nuancering af de seneste års særegne danske globaliseringsdebat, der har overdrevet dets portrættering af et påstået ydre pres.

Jeg står efter at have læst Lars Bo Kaspersens fortrinlige bog tilbage med en beriget og nuanceret forståelse for det handlingsrum, der har formet Danmark som stat og som samfund igennem århundrede. Det er et sjældent vellykket eksempel på teoretisk informeret historieskrivning, der indrammer kritisk øjeblikke i dansk socialpolitisk, udenrigspolitisk og økonomisk historie i en elementær spændende og elegant formidlet fortælling om et lille lands bemærkelsesværdige overlevelse i en altid forandrende verden.

Jens Ladefoged Mortensen
Lektor
Institut for Statskundskab
Københavns Universitet

James Galbraith (2008)

The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too

(Hardcover), New York: Free Press, 16,50 US dollars på Amazon.Com.

Rovdyrstatens fremmarch i USA

James Galbraith er ikke bare søn af den ældre og nyligt afdøde – John K. Galbraith. James Galbraith har sin egen position som analytiker, underviser og kommentator. Efter eget udsagn er han rundet af liberal keynesianisme, uddannet i Kaldor's Cambridge og på Tobin's Yale.

Det er værd at bemærke, at The Nation (12/31/2008) ved udgangen af 2008 har udpeget hans seneste bog »The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too« til årets mest værdifulde bog med begrundelsen: »A passionate, principled and fact-driven argument for rejecting the failed policies of deregulation, monetarism and trickle-down economics, this is the call for Keynesianism that Barack Obama should read, embrace and implement«. Som hovedformål angiver Galbraith således at ville frigøre den liberale sjæl fra den (døde?) konservative arv fra Reagan til og med den seneste Bush.

Bogen kan i genealogisk forstand godt ses som en analyse, der ligger i forlængelse af John K. Galbraiths bog The New Industrial State (1967). Sidstnævnte forsøgte at flytte fokus fra konkurrencemarkedet til økonomisk organisation med store planlæggende industrivirksomheder og en veludviklet teknostruktur. Men den institutionelt økonomiske arv fra Veblen fornægter sig heller ikke og afspejles ret direkte i bogens titel – de økonomiske rovdyr optog også i bogstaveligste forstand Veblen.

Denne bog bør interessere alle, der arbejder med skæringspunktet mellem økonomi og

politik, men også de, der søger mere forklaring på baggrunden for den internationale finansielle krise og specielt i denne sammenhæng USA's særlige rolle i verdensøkonomien – og ikke mindst, hvilke udfordringer præsident Barack Obama står over for. Endvidere udmærker bogen sig ved ikke kun at tage et opgør med hidtidige modefænomener i den økonomiske tænkning fra Reaganomics over monetarisme til Udbudsøkonomi, men rummer desuden meget interessante realøkonomiske analyser.

Det er Galbraith tese, at det er en tung arv, de konservative har efterladt i USA. Siden Reagan har skattesækning, monetarisme, balancerede budgetter, fri handel og deregulering været så succesfulde dogmer, at selv liberale tror på dem. Selv Clinton lå under for disse dogmer (bl.a. med følgende: »The Age of big government is over!«), og det helt interessante spørgsmål er, om Obama både kan samle nationen og gøre op med disse dogmer?

Bogens titel indikerer en særlig specie: den rovdyragtige klasse som den ledende kraft. Efter Clinton opgav Bush det frie marked og det klassiske skel mellem privat og offentlig og indførte »the corporate republic«, dvs. big business metoder og mentalitet i den offentlige sektor. Stik imod, hvad man kunne forvente af en konservativ ledelse, viste Bush-Cheney styret slet ingen interesse i at reducere statens interesseområder, men valgte tvært imod at give politiske venner og støtter direkte adgang til at drage økonomiske fordel af den offentlige sektor. Især tre områder har været præget af stærk vækst som følge af et ganske særligt interesse-mix mellem den private og den offentlige sektor. Det drejer sig om sundhedssektoren, uddannelse og låne-markedet.

I nutidens USA er den tidligere teknostruktur især under Bush-Cheney forvandlet af en særlig klasse, der eksplicit vege-terer på det

amerikanske regulerings- og velfærdssystem. Der er tale om udvikling af et system, hvor offentlige reguleringsfunktioner er overdraget til lobbyister. Et eksemplarisk tilfælde er Bush overdragelse af genopbygningen af New Orleans efter orkanen Katarina til Halliburton (hvor Cheney var administrerende direktør fra 1995-2000). Indsatsen skrumpede hurtigt ind og hundrede af tusinder demokratiske vælgere blev spredt til Texas og Georgia og mistede status som »swing votes«. Halliburton opererer også i Irak.

Når det gælder sundhedssektoren har det længe været et liberalt mål at udvide dækningen af sundhedsforsikring – ikke mindst til børn. De private forsikringsselskaber er imod dette, fordi de vil miste en del af deres ellers meget profitable område: bedre stillede familier med små børn, der ikke trækker hårdt på sundhedsydelse. Dette er ikke en samfundsøkonomisk effektiv konstruktion, men de seneste år har et tilsyneladende vellykket forsvar for en funktionsløs profitmasse været et politisk legitimt ståsted i USA.

I starten af Bush-Cheney æraen blev der udviklet en kraftig retorik til forsvar af frit skolevalg, og dette blev oven i købet fremmet med tilbud om vouchers, som skulle gøre det muligt for forældre at købe en skoleplads i private eller kirkelige skoler. Dette slog dog ikke an i første omgang, fordi skolerne gennemgående er et centralt kulturelt samlingssted. Den politiske strategi blev ændret, og programmet »No Child Left Behind« blev introduceret – et program, der blev støttet økonomisk fra regeringen. Dette indebar en omfattende brug af test-programmer og udvikling af et egentlig test-regime. Dette har medført et kraftigt indgreb i kreativitet og fleksibilitet i de enkelte klasseværelser, men også skrappe evalueringer, der har ført til stigmatisering og udhængning af visse skoler. Som konsekvens har dette program primært medført, at der nu er mere afsætning på skole-vouchers.

Finansiell deregulering kom på dagsordenen med sub-prime lånekrisen som et ret eklatant eksempel. En tilsyneladende styrkelse af boligmarkedet i USA fra 2003 byggede reelt på spekulative udlån til principielt insolvente låntagere. Låneformen spredte sig med lynets hast, og selv beskedne rentestigninger førte til, at mange mennesker relativt hurtigt måtte forlade hus og hjem. Men på dette tidspunkt var der allerede taget grådige gevinster hjem på de sekundære lånemarkeder, der overtog og ompakkede de spekulative låneinitiativer.

Galbraith budskab er, at den øgede ulighed, klimaproblemer, infrastrukturmangler, sub-primekrise kun kan løses ved hjælp af øget planlægning og transformation af markedet, således at dette ikke primært skal udnyttes til grænseløs grådighed. Galbraith har samtidig en bekymring, der går på, hvorledes omverdenen vil reagere på en omlægning af amerikansk politik væk fra rovdyrstatselementerne mod international og kollektiv sikkerhedspolitik, fuld beskæftigelsespolitik, infrastrukturfornyelse og teknologisk førerskab i USA. Vil den omgivende verden fortsat finansiere væsentlige dele af den amerikanske økonomi ved at efterspørge amerikanske obligationer – ja sikkert umiddelbart! Især fordi det amerikanske obligationsmarked er det mest likvide i verden og langt de fleste lande holder deres valutaeserver i dollars. Men også fordi den europæiske Euro-konstruktion står svagt og er afhængig af, at der sker en solid vækst i den amerikanske økonomi.

Disse overvejelser og mange flere omkring det amerikanske politiske rovdyr-vildspor og muligheder for og risici ved at komme i en anden gænge er velbeskrevet i Galbraiths nyeste bog.

Mogens Ove Madsen
Lektor i samfundsøkonomi
Aalborg Universitet

Jens Holger Schjørring og Torkild Bak, red. (2008)

Fra modernitet til pluralisme: Nation-stat-folk-kirke i det 20. århundredes Europa
København: Anis, 375 sider, kr. 289,-

Ifølge titel, omslag og indledning handler denne antologi om de vekslende udfordringer, kristendommen har stået over for i det 20. århundredes Europa samt hvilken historisk indflydelse, den har haft. Særligt lægges der op til at se på »pluralismens« betydning for religionens, særligt kristendommens, plads i samfundet. Men bogens 16 bidrag handler om meget mere end det – og måske nok også mindre. Det sidste, fordi det aldrig bliver klart, hvad der præcist menes med pluralisme, eller hvordan denne er en efterfølger til moderniteten. Så selv om det ville være nyttigt for læseren med en kort beskrivelse af den anmeldte bogs tema, så er det desværre ikke muligt at give en sådan.

I bogens første og længste kapitel argumenterer Michael Böss for, at de europæiske samfund hviler på en række fælles grundfortællinger, som på deres side alle har rod i Biblen og kristendommen. Indtil oplysningen var den politiske magt i høj grad legitimeret på baggrund af bibelske forestillinger, men derefter sker der en sekularisering. Böss fremhæver i denne sammenhæng kristendommens betydning for nations- og statsdannelsen i Europa. Han mener, at det bidrager til historieløsheden og underminerer den nødvendige fælles kulturelle identitet, når man i EU ikke kan blive enige om at anerkende den fælles kristne arv (jf. Lissabontraktaten), og når man ikke vil markere den danske nations dybe rødder i kristendommen. Viggo Mortensen går endnu længere i et andet indlæg: »I historisk perspektiv er det ikke for meget sagt, at Europa skylder kristendommen sin eksistens. Når man så ikke kan bevæge sig til at sige det, når Europas grundlov skal skrives, er det et ekstremt udtryk for den glemsomhed, der hærger den eu-

ropæiske bevidsthed« (p. 250). Men der er naturligvis mange andre grunde end glem-somhed til modstanden mod at beskrive EU som byggende på et kristent grundlag. Desuden kunne man med lige så stor ret hævde, at Europa skylder sin eksistens til krig og ud-bytning, men den slags komparative under-søgelser giver forfatterne sig ikke i kast med.

Nu udgør bogen selv en form for pluralisme i den forstand, at der er stor uenighed mellem de forskellige bidragsydere, eksemplificeret ved, at de ikke alle deler ovenstående syns-punkt. For eksempel skriver Niels Henrik Arendt, at Europa aldrig har været religiøst homogent, men at europæisk historie snarere har været karakteriseret ved konstant kamp mellem forskellige religiøse grupper. Arendts bidrag er for øvrigt det eneste, som præcise-rer, hvad der menes med pluralisme, idet han skelner mellem det sociologiske faktum, at der findes forskellige religioner og livssyn, og pluralisme som en holdning til en sådan forskellighed. Han er også opmærksom på, at religiøs pluralisme ikke er noget nyt, hvorved han faktisk modsiger bogens titel, der indike-rer, at Europa har bevæget sig *fra* modernitet *til* pluralisme. Man kunne måske sige, at det moderne projekt handler om at forene re-spekten for forskellighed med tanken om en fælles menneskelighed – en mulighed, som Arendt også lægger op til, men som mange andre overser, fordi de antager en (for mig at se fejlagtig) konflikt mellem pluralisme og fælles moralske standarder.

Globaliseringens betydning for kristendom-men er et af de temaer, som flere af kapitler-ne tager op. Forfatterne er ikke i tvivl om, at vi lever i en globaliseret verden, og at det ud-gør en udfordring for kristendommen. Men de efterlader læseren i tvivl om, hvad der me-nes med globalisering eller hvilke aspekter af globaliseringen (økonomiske, finansielle, po-litiske, juridiske, kulturelle, osv.), de taler om, og hvor udbredt globaliseringen er. Der er en tendens til at tage globaliseringen for

givet og som et let forståeligt fænomen, eller man afskriver nogle stikord fra ens ynglings-globaliseringsteoretiker. Eberhard Harbsmei-er skriver fx, at »hele verden bliver til en landsby,« og »hverdagskulturen er blevet global« (p. 311, p. 312). Men er det virkelig rigtigt? Det ville have styrket antologien som et samlet hele, hvis den havde indeholdt et kapitel, der gik mere i dybden med, hvad glo-balisering er og med dens årsager og konse-kvenser. Der er for mange floskler og kliche-er om dette vigtige og komplekse fænomen – og disse gentages ukritisk i flere af ind-læggene. Det samme kan man sige om den påstand, at vi står overfor en islamisering af Europa. At dette er noget kristne teologer frygter, er ikke så mærkeligt, men ikke desto mindre er det noget, der burde dokumenteres. Men teologer er åbenbart tilfredse med at ud-trykke deres faste overbevisning: »I øjeblik-ke kan vi ikke være i tvivl om, at det er den radikale islam, islamismen, der sætter dags-ordenen« (Mortensen, p. 247).

Bogen er skrevet af en tværfaglig gruppe, be-stående af økonomer, historikere, teologer, præster, litteraturhistorikere, m.fl. Tværfag-ligheden slår ikke blot igennem mellem ind-læggene, men også i flere af de enkelte ka-pitler. De dominerende tilgange er dog histo-rie og teologi. Det er ikke let at være tværfag-lig og desværre ser man også i denne bog, at det kan gå ud over fagligheden. Der er dog også mange indlæg med stor faglighed, bl.a. (men ikke kun) Hartmut Lehmanns artikel om af- og genfortryllelse hos Max Weber, Katharina Kunters indlæg om, hvorvidt DDR's religionspolitik lykkedes, og Cecilie Rubows glimrende artikel om kristendom og antropologi.

Rubows kapitel fortjener at blive fremhævet, fordi det er det eneste (sammen med et ind-læg af Niels Kærgård), som gør sig metodo-logiske overvejelser. Hun giver også et godt indblik i, hvor antropologien metodologisk og teoretisk befinder sig i dag. Men Rubows

artikel får mig også til at overveje, hvem denne antologi er henvendt til. Mit gæt er, at hendes metodologiske overvejelser mest vil være af interesse for folk, der selv bedriver forskning. Mange af antologiens andre indlæg ser derimod ud til at være skrevet til den bredere offentlighed og er lidt for banale for fagfolk. Det er med andre ord temmelig uklart, hvem denne bog egentlig er skrevet for.

I den mere alment tilgængelige afdeling er der bl.a. to indlæg af Niels Kærgård, ét om religionens betydning for økonomisk adfærd, hvor han advarer mod forsimplede konklusioner om, at der er direkte årsagssammenhæng mellem de to, og et andet om overgangen fra folkestyre til professionalisering og markedsstyring – hvor den mest interessante konklusion er, at værdipolitikken ikke er en helt ny politisk dimension uafhængig af klasseinteresse, men hænger sammen med uddannelsesklassers divergerende interesser. Værdipolitikken er også Ove Korsgaards emne. Han beskriver meget interessant og med fokus på uddannelsespolitikken, hvordan Danmark har bevæget sig fra en liberal pluralisme (forstået som idealet om neutralitet mellem livsanskuelser) i efterkrigstiden til ideen om behovet for fælles værdier siden 1990erne.

Christian F. Rostbøll
Institut for Statskundskab
Københavns Universitet

**Erik Albæk, Leslie Eliason,
Asbjørn Sonne Nørgaard
and Herman M. Swartz (2008),**
*Crisis, Miracles, and Beyond. Negotiated
Adaptation of the Danish Welfare State*
Aarhus: Aarhus University Press,
306 sider, kr. 348,-

Denne antologi sætter sig for at gendrive en rimelig sejlvet dommedagsprofeti om velfærdsstatens uafvendelige undergang, som

har verseret i faglige, politiske og hverdagsmæssige sammenhænge i et par årtier. Antologiens gennemgående spørgsmål er, hvordan man kan forklare, at den danske velfærdsstat har overlevet de sidste 40 års politiske og især økonomiske op- og nedgange, når den efter alle solemærker – og det er her en række økonomiske og politologiske teorier – at dømme skulle være brudt sammen på grund af manglende økonomisk bæredygtighed eller manglende folkelig og politisk opbakning.

Antologiens udgangspunkt er en kritisk diskussion af en række teorier om velfærdsstatens krise – først og fremmest teorier, der er inspireret af Rational Choice/ Public Choice. Kritikken er ikke møntet på teoriernes grundlæggende præmisser, men er rettet mod det, der opfattes som deres begrænsede muligheder for at forklare den danske velfærdsstatsudviklings særtræk. I indledningen udstikker redaktørerne den fælles ramme for antologiens otte artikler, og hovedpointerne i denne udbygges og videreudvikles i deres konkluderende artikel. Hovedingredienserne i denne ramme er, at den danske velfærdsstats særtræk skal forstås på baggrund af en specifik institutionel dynamik – båret af korporatistiske, kollektivistiske og demokratiske normer, af en særlig politisk økonomi – hvis grundlag er en moralsk økonomi, der handler om solidaritet med velfærdsprojektet, og endelig af en særlig politisk struktur. Det er de komplekse indbyrdes relationer mellem disse tre fænomener, som åbner et manøvreringsrum for det, der kaldes »forhandlet tilpasning«, og som muliggør velfærdsinstitutionelle, økonomiske og politiske justeringer, der sikrer velfærdsstatens overlevelse.

De enkelte artikler bidrager på meget forskellig vis til denne ramme, men understreger samlet set kompleksitetspointen. De otte analyser har stor spredning tematisk, teoretisk og i skala – fra makro politisk-økonomisk perspektiver til analyser af enkelte

velfærdsinstitutioner, men samtlige bidragydere forpligter sig på at diskutere og i mange tilfælde fremanalysere specifikke danske træk af velfærdsstatsudviklingen. Det er ikke muligt at yde alle bidrag retfærdighed på en anmelders korte plads, så jeg vil nøjes med at trække enkelte eksempler frem her, som kan give en ide om spændvidden i projektet.

Nannestad og Green-Pedersen undersøger de politisk-økonomiske rammer for velfærdsstaten i deres artikel: *Keeping the Bumblebee Flying*. De analyserer den økonomiske politik, som den udfoldede sig i tre perioder mellem 1973 og 1999 og viser, hvordan en fejlslagen økonomisk politik i forhold til de to oliekriser var årsag til periodernes økonomiske kriser – det var ikke velfærdsstaten, der overbebyrdede økonomien og svækkede væksten. Analysen argumenterer for, at hverken de socialdemokratiske regeringer (1. og 3. periode) eller de borgerlige regeringer i 2. periode ønskede at forandre størrelsen af velfærdsstaten for at forbedre økonomien og for, at de forskelle i politiske og økonomiske tiltag, der udfoldes i de tre perioder, i mindre grad skyldes politiske, ideologiske forskelle, men snarere er udtryk for en læreproces op gennem perioden, hvor halvfjerdsernes og firsernes fejltagelser og succeser danner grundlag for det, der kaldes det danske mirakel – genopretningen af dansk økonomi i halvfemserne. Humlebien holdes i luften ved hjælp af en mangefacetteret politisk styring af økonomien – gennem en politisk konsensus om, at det er økonomien, der skal justeres for at holde velfærdsstaten i live – ikke omvendt.

Efter endt læsning sidder man tilbage med en nysgerrighed på, om artiklens analyse af de politisk-økonomiske strategier og de politiske mulighedsrum, der danner grundlag for den politiske konsensus ville holde for den næste periode 2001-2008, hvor det politiske landskab har antaget andre former? Og denne nysgerrighed giver anledning til en undren

– der yderligere næres af læsningen af flere af antologiens øvrige artikler – over, at en bog, der udkommer i 2008, for en stor dels vedkommende bygger på empiri fra før årtusindskiftet.

Jørgen Goul Andersen tager fat i den anden ende af skalaen og undersøger borgernes opbakning til velfærdsstaten i artiklen: *Public Support for the Danish Welfare State*. Undersøgelsen er baseret på en række forskellige sæt survey-data fra perioden 1969-2005, og viser en generel udbredt opbakning til velfærdsstaten blandt danskerne med variationer, der afspejler politiske begivenheder i perioden, holdninger til typer af velfærdsydelser og social position. Variationerne er i det store hele små og udsvingene kortvarige og konklusionen klar: Der er en grundlæggende konsensus om opbakning til velfærdsstaten i den danske befolkning – en opbakning, der ikke formindskes af ændringer i klassestrukturen og øget individualisering, og som heller ikke viser tegn på vilkårlige krav om forøgelse i ydelser og dækningsområder. Analysen støtter Goul Andersens indledende kritik af de velfærdsstatsteorier, som argumenterer for velfærdsstatens legitimitetsproblemer og de præmisser, som en del af disse bygger på, nemlig at folks holdninger og handlinger er baseret på deres individuelle egeninteresser. Ifølge Goul Andersen giver det mere mening at opstille en institutionel teori om legitimitet, der fokuserer mindre på personlige interesser og mere på normer, værdier, erfaringer og performance. Han giver i afslutningen af artiklen et bud på en makro-model for at analysere velfærdsstatsopbakning, hvor velfærdsstatens legitimitet ses som afhængig af faktorer som tillid til retfærdighed, opfattelser af performance og bæredygtighed – faktorer, der er institutionelt indlejret i velfærdsstatens strukturelle opbygning. Det er en spændende og tankevækkende artikel, og selv om de empiriske fund vil være kendte for danske læsere, er der interessante pointer at hente i artiklens forsøg på at skabe en ma-

kro-analytisk ramme for at forstå opbakningen til velfærdsstaten som interaktion mellem institutionel forandring og ændringer i opfattelser og adfærd snarere end som resultat af individuel egeninteresse.

Peter Munk Christiansens: *Public Expenditures. Is the Welfare State Manageable?* og Poul Erik Mouritzens: *Danish Local Government* tager fat hver sit sæt af styringsproblemer. Christiansen analyserer de politiske og administrative problemer, som styringen af velfærdsstatens udgifter opviser i perioden fra begyndelsen af firserne til slutningen af halvfemserne med udgangspunkt i to modeller: the Incapacity Model og the Capacity Model. De to modeller leverer en forståelsesramme, som danske data på tre niveauer: makro, meso og mikro analyseres ud fra. Analysen viser, at den politiske og administrative kontrol med velfærdsstatens udgifter er vanskelig, men ikke umulig. Der er ikke nogen modsætning mellem en generøs velfærdsstat og makroøkonomisk succes, men analysen viser også, at styring af udgiftsniveauet på meso- og mikro-plan er sværere. Et yderligere indblik i de mekanismer, der ligger bag disse styringsproblemer kan hentes i antologiens øvrige kapitler. De institutionelle begrænsninger i styringsmulighederne, der bl.a. fostres af stærke faglige organisationer, analyseres i de to artikler, der tager sundhedssektoren (Thomas Pallesen og Lars Dahl Pedersen) og dagpasningsområdet (Jens Bejer Damgaard) under behandling, men jeg skal her særligt fremhæve Mouritzens artikel, der handler om de to store kommunalreformer i 1970 og 2007 og ser på forholdet mellem det nationale og det kommunale politiske niveau. Artiklen gennemgår indholdet i de to reformer og deres tilblivelsesprocesser, og det er interessant læsning, hvordan relationen mellem det lokale og det centrale niveau formes i en unik dansk udgave, hvis centrale element er et udvalg, hvor regering og lokalpolitikere og deres organisationer forhandler de lokale budgetter på plads. Det er dette budgetsamar-

bejde og dets fleksible fortolkning og brug, der muliggør en vellykket regulering og styring af lokal budgetter.

Som nævnt afsluttes antologien med en opsummerende artikel, hvor det er redaktørernes ambition at skabe en syntese af de centrale pointer i antologiens artikler. Udgangspunktet for syntesen er, at velfærdsstatens problemer er politiske problemer – i betydningen styringsproblemer, må man tilføje – og at der er tale om en meget kompleks og heterogen politisk enhed og dermed heterogene og mange facetterede styringsproblemer. På denne baggrund bliver spørgsmålet, hvordan det, der kaldes tilpasningskapacitet – som forudsætning for velfærdsstatens overlevelse – kan opnås. Svaret hentes i den danske korporatisme – her i skikkelser af regerings- og administrativ korporatisme – det vil sige de socialt indlejrede normer og værdier, der bærer de kollektivistiske og demokratiske standarder, der karakteriserer den danske korporatisme. Disse indskrives i en kritisk Public Choice teoretisk tilgang, og begrebsliggøres i »moral economy« begrebet, som angiver en diakron og dynamisk relation mellem massernes mål, værdier og opfattelser og elitens politiske handlinger. Sammen med begrebet »political economy« bliver »moral economy« det analytiske omdrejningspunkt for sammenfatningen af antologiens pointer og for opstilling af en model for analyse af styringsproblemer i velfærdsstaten, der skal fastholde styringsproblemerne kompleksitet.

Artiklen er et imponerende og overbevisende forsøg på at syntetisere de mange empiriske aspekter, dimensioner og synspunkter på velfærdsstatens krise og overlevelse og på at artikulere den gennemgående kritisk af velfærdsstatens kriseteoretikere, først og fremmest Rational Choice og Public Choice teorierne. For denne læser er det dog ærgerligt, at der i denne kritik ikke tages livtag med teoriernes reduktionistiske præmisser i en diskus-

sion, der har adgang til analyser, der så grundigt og med så varieret empirisk belæg gen- driver deres teser. I stedet opstilles en firfelts- typologi over velfærdsstatens styringsproble- mer, som forbliver rimelig abstrakt i forhold til den foregående diskussion al den stund, den kun i mindre omfang formår at inkorpo- rere elementer fra den bredt favnende diskus- sion, som netop viser kompleksiteten – de mange forskellige kræfters samspil. Og som også (bl.a. i Per H. Jensens og Goul Ander- sens bidrag) peger ud over de institutionelle og politiske rammer, som dette projekt er indlejret i og gør een nysgerrig på socio-kul- turelle processer – omvæltninger i køns-, fa- milie-, arbejdsmarkedsstrukturer og forestil- lingen om nationen og disses historiske bryd- ninger i perioden – fænomener, som alle for- mer grundlaget for de kollektivistiske norm- eller moralsæt, og som netop ikke lader sig begribe indenfor en Rational Choice eller Pu- blic Choice-teoriernes forståelseshorisont. For hvad er det, der udgør grundlaget for korpo- ratismen, for »the moral economy«, hvor kommer de kollektivistiske, egalitære og ret- færdighedskrævende normer fra? Kan »path dependency« fyldestgørende forklare det?

Dette er måske nok utidig indvending al den stund, antologiens bestræbelser går på at un- dersøge velfærdsstatens institutionelle og po- litiske struktur, men valget af denne tilgang indebærer også andre fravalg. Forståelsen af det politiske bliver, som ovenfor nævnt, langt hen ad vejen, at politik er styring. Betydnin- gen af politiske forskelle – dvs. ideologiske eller værdimæssige forskelle – underspilles i iveren for at gendrive velfærdskrise-teorier- nes ortodoksi – velfærdsstaten som social- demokratisk projekt etc. – med den effekt, at eksempelvis privatiseringsproblematikker el- ler markedsførelsesprocesser ikke adresseres eksplicit, men sine steder (fx i Beier Damga- ards artikel) ligger som et implicit alternativ til organiseringen af den offentlige sektor – et alternativ, som tillægges potentiale for mere fleksibilitet og effektivitet, uden at dette un-

derkastes en analyse af de muligheder eller begrænsninger, det måtte have for produktio- nen af velfærdsydelser – markedet som den tavse ikke-teoretiserede og ubelyste medspil- ler kommer flere steder til at flagre som en ideologisk underbinding af diskussionen.

Antologiens styrke er, at den samler og kon- fronterer et bredt spektrum af analytiske vinkler på velfærdsstatens overlevelse, og selv om den uundgåeligt rummer en del gen- tagelser, giver den som helhed en omfattende indsigt i de institutionelle og politiske dyna- mikker, der bærer velfærdsstaten. Dens svag- hed er – måske især for danske læsere – at en så stor del af artiklerne bygger på data af æl- dre dato. Det har muligvis været intentionen at se de enkelte empiriske analyser som illu- strative cases, der skulle indgå i opbygningen af en teoretisk informeret gendrivelse af fore- stillinger om underminering og opløsning, og hvor aktualiteten derfor ikke har været så vigtig. Men hvis det er tilfældet, er en del af artiklerne unødigt lange og detaljerede og ef- ter denne læsers opfattelse ikke tilstrækkeligt fokuserede (det gælder fx Kvist og Plougs ar- tikel: *Small Step Big Change* og også i nogen grad Pallesen og Pedersen). Intentionen kan på den anden side også have været at give en international læserskare grundig viden om velfærdsstatens opbygning og om de sty- ringstiltag, der bærer den – en intention der så retfærdiggør i alt fald detaljerigdommen. Som jeg håber det er fremgået ovenfor, skal disse kritiske bemærkninger ikke sløre, at der er tale om en antologi med mange væsentlige og interessante analyser, der gør læseren me- get klogere på sammenhænge og kompleksit- et.

Lis Højgaard, lektor
Institut for Statskundskab, KU

**Søren C. Winter
og Vibeke Lehmann Nielsen (2008)**

Implementering af politik

Århus: Academica, 240 sider og dkr. 258,-

Bogen handler om iværksættelse og gennemførelse af lovgivning. Den er bygget op omkring den af Søren Winter udviklede »integrerede implementeringsmodel«, der både fokuserer på implementering top-down fra lovgiver til forvaltning og på implementering bottom-up med fokus på medarbejdernes rolle i samspillene med ledelse og borgere.

Bogen indeholder kapitler om politikdesign (kapitel 3), myndigheders og organisationers rolle og samspil (kapitel 4), ledere (kapitel 6), medarbejdere (kapitel 5), målgrupper som borgere og virksomheder (kapitel 7-8) samt resultater i form af præstationer og effekter (kapitel 2). Den er primært skrevet med henblik på undervisning i offentlig forvaltning/politik på universiteter og professionsskoler.

Bogen afløser »Implementering og effektivitet« fra 1994. Det har været forfatterens hensigt at foretage en teoretisk og empirisk ajourføring på baggrund af nyere internationale og danske forskningsresultater samt at give en empirisk belysning af implementering i Danmark. Nye kapitler fokuserer på ledelse og dens betydning for medarbejdere samt borgere og virksomheders reaktioner. Bogen behandler ikke som dens forgænger en række problemstillinger knyttet til effektivitet, produktivitet, evaluering og kontrol.

Bogen holder som helhed hvad forfatterne lover. Der er på en lang række punkter uddybende begrebsliggørelser og danske empiriske illustrationer, især fra SFI-publikationer. Bogen har en klar struktur, de nye kapitler passer fint i sammenhængen og virker kompletterende. Der er delkonklusioner til de fleste kapitler og forfatterne er prisværdigt søbre, når de konkluderer. Fx konkluderes det i

det nye kapitel om borgere og virksomheders reaktioner, at en del af den offentlige politik og implementeringen af den ikke virker og nogen gange virker den oven i købet modsat det forventede (side 212). I det nye kapitel om ledelse konkluderes tilsvarende sobert, at effekten af politisk og administrativ ledelse af medarbejdere er temmelig begrænset og afhængig af konteksten (side 163). Det sidste vækker eftertanke i en tid med voldsomme forventninger til, hvad offentlige ledere kan udrette.

Mens de nye kapitler virker godt, skaber udeladelsen af effektivitet og evaluering uforløstheder i fremstillingen. Det gælder for det første den ret fyldige behandling af præstationer og effekter. Ordet effekt har fx ikke mindre end 48 referencer i det generelt udmærkede stikordsregister! Behandlingen ville have vundet ved en kort præcisering af forskelle og/eller ligheder mellem bogens begrebsliggørelser af »effekt« og »præstation« og gængse definitioner af produktivitet og effektivitet. For det andet savnes i afsnittene om »evalueringsstandard for implementeringssucces eller -fiasko« (side 30-37) og »implementering og effekter« (side 189-190) en kort definition af evaluering og en fyldigere inddragelse af politologisk evalueringsforskning. Vedungs »forklarende procesevaluering« (Utvärdering i politik och förvaltning, Studentlitteratur 1998) rummer fx en række af de samme elementer, der indgår i den integrerede implementeringsmodel. I den engelsksprogede udgave af Vedungs bog hedder det pågældende kapitel ligefrem »Process Evaluation and Implementation Theory«.

På enkelte andre punkter ville fremstillingen også have vundet ved tydeligere teoriforankring, teoretisk ajourføring og empirisk udsyn. For det første er det på den ene side positivt, at der i flere kapitler fokuseres på enkelte aktørers vilje og evne, men fremstillingen ville på den anden side have vundet ved en præcisering af forskelle og ligheder til Lennart

Lundquists vil-kan-forstå model fra bogen *Implementation Steering* (Studentlitteratur 1987). For det andet kunne behandlingen af Hirshmanns exit-voice-loyalty i højere grad være teoretisk ajourført, fx med Dowding et.al.: *Exit, voice and loyalty: Analytical and empirical developments* *European Journal of Political Research* 37: 469-495, 2000. Endelig kunne det empiriske udsyn have været bredere, især når det gælder danske bottom-up undersøgelser, hvor en sneboldsmetode har været anvendt.

I bogens indledende kapitel præciseres det både, at bogen anlægger et særligt procesperspektiv, der fx adskiller sig andre politologiske tilgange til offentlig forvaltning, hvor der anlægges et strukturelt perspektiv, og at bogen befinder sig i grænseområdet mellem »public policy« og »public administration«. I forlængelse heraf rummer bogen følgende spændende betragtning om implementeringsforskningens udvikling fra top-down over bottom up til synteseforsøg og forfatterens aktuelle syn på et realistisk forskningsmæssigt ambitionsniveau:

»Winter udviklede den integrerede implementeringsmodel – ikke som synteseforsøg mellem de to hovedretninger, men ud fra et ønske om at samle de mest teoretisk interessante implementeringsfaktorer i en enkelt model. Fra begyndelsen var det nok i et fjernt håb om at medvirke til en gradvis dannelse af en generel implementeringsteori. Siden har han opgivet dette håb i en erkendelse af, at

implementering er et alt for komplekst fænomen til at kunne rummes i en enkelt teori. Der er derfor snarere behov for udvikling af partielle teorier og hypoteser, som kan testes hver for sig, uden at hele modellen skal bringes i spil i hver enkelt undersøgelse, ligesom der er behov for teoretisk pluralisme til at undersøge de enkelte faktors rolle i implementeringen« (side 22).

Det havde været spændende, hvis forfatterne i en afsluttende perspektivering var vendt tilbage hertil og havde udfoldet deres syn på implementeringsforskningens fremtidige styrker og svagheder. Måske indebærer tilgangens synliggørelse af mange forskellige former for implementeringsproblemer både en af dens virkelig stærke sider og en svaghed. Konstateringen af de mange problemer kan blokere for at nå frem til en dybere forståelse af kompleksiteten i praksis. Fx hvis der i praksis – i højere grad end forsøg på problemløsninger – er tale om, at de mange aktører forsøger at håndtere dilemmaer knyttet til en offentlig kontekst.

De nævnte indvendinger rokker dog ikke ved helhedsindtrykket af en solid lærebog, der varmt kan anbefales og som uden tvivl vil give studerende – også på professionshøjskoler – mange gode redskaber til interessante implementeringsanalyser.

Gunnar Gjelstrup, Lektor
Institut for Statskundskab,
Københavns Universitet

Abstracts

Should Religion be excluded from Public Space?

Secularism, Neutrality and Impartiality

Sune Lægaard, Adjunkt, Center for studier af lighed og multikulturalisme, Københavns Universitet

In debates about religion and politics general claims are often made that there should be »less religion in public space«. Such claims are often justified with reference to ideals of secularism, neutrality or impartiality. The article first distinguishes between three different senses of »public space«, and then discusses the ambiguous ideas about secularism and neutrality that the demand for less religion is often based on. The article then addresses the recent Danish debate over whether Muslim headscarves can be permitted in public positions as an example of the issues of religion in public space. Focus is on the government's recent proposal for a prohibition against judges displaying religious symbols. It is analyzed how neutrality and impartiality can be understood in this context and it is argued that relevant versions of these requirements fail to imply that judges should not wear Muslim headscarves.

From critique of secularism to critical secularism

Anders Berg-Sørensen, Lektor, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet, abs@ifs.ku.dk

Secularism constitutes the lens through which we – in the Western world – see the relationship between religion and politics: How do we understand this relationship, and how should we regulate religion and politics according to our political and democratic ideals? The article describes and discusses political doctrines of secularism and critiques of secularism. The aim is to reflect how political secularism can improve by including some of the criticism of secularism. In other words, the aim is to sketch a self-critical and critical secularism.

»There's a wind from the Orient« – Salafism and Jihadism in Denmark/Europe

Manni Crone, Seniorforsker, DIIS – Dansk Institut for Internationale Studier, mcr@diis.dk

Public discourse often takes for granted that terrorists are »militant Islamists«. The young men involved in recent Danish terror-trials were not, however, Islamists, but Salafists. But what is the difference between Islamism and Salafism? And how are we to understand the relationship between Salafism and terror? Is Salafism the *cause* of terror? Are terrorists of today driven by religious *motives*? Or does Salafism *inspire* young Muslims to commit terror? The article shows how the ideological and political evolution of Islamism has paved the way for Salafism in the religious-political field. Subsequently, it deals with the

relationship between religion and terror. It argues that religion is not the trigger of terrorism, but that a militant engagement today often takes a religious form.

**»London Bridge is Falling Down«
– The hidden religion at war**

Morten Brænder, Ph.d.-stipendiat,
Institut for Statskundskab,
Aarhus Universitet, mortenb@ps.au.dk

This article is about the ultimate sacrifice, the death of the soldier, socially and individually seen. Sacrifices are about religion: Religion, not in its traditional essentialist meaning, but understood as the fulfilment of a social function. What I call the »hidden religion« is this, the cult of social unity. In the first part of the article I argue that soldier sacrifices not only call for justification, but also serve a justifying function: The soldier shows that society is worth dying for by dying in the name of the nation. The point of departure here is studies in the function of the ultimate sacrifice in American society, and an analysis of the Danish version of »London Bridge is Falling Down«. In the second part of the article I ask in whose name the American soldier actually dies? The answer to this question has undergone significant changes in the last century.

What kind of policy is research policy – now?

Niels Mejlgaard, Seniorforsker,
Dansk Center for Forskningsanalyse,
Aarhus Universitet, nm@cfa.au.dk
Kaare Aagaard, Ph.d.-stipendiat,
Dansk Center for Forskningsanalyse,
Aarhus Universitet, ka@cfa.au.dk

Danish research policy is undergoing rapid change on multiple dimensions. We assess the major reforms between 2002 and 2009, based on an article by Hanne Foss Hansen from 2002, in which she highlights characteristics in Danish research policy. We conclude that the pace of changes has increased as research policy is gaining an ever more central position on political agendas. This entails positive consequences in terms of growing attention and funding, but also an increased level of conflict as research policy is becoming more interwoven with innovation policies and new public management approaches. These conflicts between contradictory concerns are manifest not only between the political-bureaucratic system on the one hand and the academic system on the other hand, but also within these systems. Attempts to change the multiinstitutional character of the research sector by means of economic and organisational condensation have so far exacerbated rather than reduced these conflicts.